

Повість без назви

Петро Ванченко

I

Диригент у чорному фраківі, подібний до худої обшарпаної ворони, підняв лікті на рівень із плечима, повернув голову праворуч і строго подивився на вальдгорніста[54]; потім він стріпнув головою і рішуче, ніби вів у бій численні полки, замахнувся тоненьким ціпочком, і оркестр заграє.

У залі загасили електрику. Публіка, що до того тинялась у проходах, панічно поспішила до своїх місць. Квиткові причинили вхідні двері з фойє й пішли на допомогу підсліпуватим і розгубленим глядачам, що в темряві блудили поміж лавами і сперечалися за свої місця. Поволі ж галас ущух, поверхня театрального партеру набрала одного рівня; і лише по кутках стовбичили окремі постаті — невловимі зайці, що мали намір заявити право на свої нумеровані місця тільки тоді, коли невсипуще око квиткових зосередиться на сцені.

Голова міської ради Радивон Саран пройшов у перші лави до свого постійного місця і, підібравши поли чорного кожуха, сів у глибоке приставне крісло. Зразу від його одягу розбігся важкий давучий запах; пахло овечиною — характерним духом намоклого хутра.

Радивон Саран байдуже подивився на своїх сусідів, що морщили носи й кидали на нього косі незадоволені погляди, і сів іще зручніше — простяг ноги вперед, підняв комір кожуха і поклав голову на високу спинку крісла.

А тим часом оркестр набрав сили; його звуки заповнили собою велику театральну залу. Окремі зойки й тихий галас загубилися в ритмічному дрижанні повітря. Ніжний, тонкий голос скрипки виривався з оркестрового жолоба, підносився до стелі і звідти падав у партер. Там він кінчав себе, розіп'ятий на стільцях, чи приховувався в людській істоті з тим, щоб знову заспівати, коли прийде на те слухний час. Сентиментальна флейта вторила скрипці й намагалася разом із нею надати бадьорості й мелодії, і диригентові, що, ніби знесилений, матлав довгими патлами. Труба, вальдгорн, литаври і тромбон буяли. Вони наче змовилися лякати бідну скрипку; в місцях найніжніших і найспівливіших раптом вривалася неорганізована анархія: крики, нахабні хуліганські погрози, лукаві вуличні дотепи і слідом регіт, що його викинув із себе натовп у відповідь на карколомний цинічний рух свого улюбленця. Зникали вони так само — несподівано, ніби засоромлені й перелякані під чиїмсь строгим поглядом; інколи ж замовкали поволі, приховуючись, і сторожко зупинялись, наче погрожуючи в найближчий час зробити черговий наскок.

І лише один англійський ріжок був спокійний і тримався пристойно. Він не виявляв ні пристрасті, ні буйного темпераменту — дзумів рівно, упевнено, статечно і в спокої своєму був подібний до бернардинського монаха, що їде на сірому ослі збирати божі податки.

Але випадали хвилини, коли духова банда корилася була скрипці й підпорядковувала своє зухвальство її ніжному голосові. Тоді з оркестрового жолоба вилітала мелодія — проста, ритмічна й бадьора.

Саран не розумівся на музиці, як розуміється на ній фахівець чи й культурний дилетант, але він безперечно любив її і охоче віддавався її впливові. Приймаючи мелодію, він поступово перетворював її в собі на рівновагу й тихий, добрий настрій, що буває в буденному житті лише в ідеально культурної людини. Думки, що подавали нервам неприємну draжливість, поволі й непомітно зникли. Слідом за ними відступили упередженість, злість, що завжди приховується в живім естві, підозрілість, всіляке себелюбство, фальшива погорда й інші бридкі почуття та приборкані старі атавістичні інстинкти. Натомість увійшли в його істоту цілковита об'єктивність і безгрішна мудрість.

Помилково було б думати, що музика заморожує живі активні чинники в людській істоті і скеровує їх на безтурботне споглядання чи на східне, цілком рослинне, фізіологічне кейфування. У цьому Радивон пересвідчився. Деякі музичні епізоди й нюанси зміцнювали його волю й надавали істоті свіжої бадьорості, інші рішуче кликали до активної дії, навіть до подвигу; нарешті деякі народжували в його грудях нові почуття, почуття незнайомі, для яких не можна було підшукати назви і навіть дізнатися, з чого саме вони виникають; але вони були спокійні, рівні, багаті на радість і тихі, як дитячий сон. Це доводить, що в Радивоновім естві зберігалися великі поклади моральних можливостей, про які він сам не знав і яких іще не відкрило в ньому суспільство й оточення, сучасне його епосі й культурі.

Над оркестровим жолобом, перед сценою, раптом пурхнув білим світлом тисячосильний ліхтар. Музика замовкла. Згодом піднялася завіса; почалася вистава одної з триактових надто вбогих своїм змістом віденських оперет.

З-за лаштунків повіяло вогкістю, потім кислим тютюновим димом. Радивон звів голову із спинки крісла, підібгав ноги, щільніше загорнувся в кожуха і спрямував очі на кін.

Дія розгорталася. Худий, із запалими грудьми й тонкими кривими ногами актор велично й гордовито походжав від зеленого дубка до трьох дощаних сходів, що підмінювали собою ганок графського будинку. Він, актор, був одягнений у синю гусарську форму, з довгою кривою шаблею; але цей одяг не личив йому. Однаково здавалося, що то був просто хлопчина, може, швець, може, портє, а може, наш веселий фабзаучник[55]; до того ж він був худий, рахітичний, не досить вгодований для такої ролі, і через те брав сумнів: чи витримають його плечі важку металеву шаблю й чи не впаде він, мокрий і переможений, під примрійну тінь зелених дубків. Але актор, на диво, тримався героїчно. Час від часу він наближався до рампи й рішуче вимагав від публіки, щоб та допустила його в любовній пригоді до господині дому, що десь приховувалася за сірими лаштунками. Обґрунтовував він ці вимоги великою пожежею, яка сталася в його серці; в разі ж, якщо йому не дістанеться укохана цариця, — погрожував перебити присутніх і спопелити місто з усіма залюдненими околицями. І

хто б міг думати, що в таких кволих грудях зберігається стільки рушійної сили й вогню! Та проте публіка не повірила в можливість такого лиха й не злякалася його погроз.

Радивон подумав:

— Пуста річ! У нас кохання тривожить лише комольців[56]...

Але думка ця ввірвалася. Він хотів логічно розв'язати її до кінця — протиставити здоровий процес цієї фізіології у комольця сентиментальному й без ладу крикливому сердечному гонорові зніженого гусара, — та, на жаль, мусив признатися собі, що ця тема далека йому, що він аж нічого не знає про комольське кохання і взагалі не тямить, як розібратися в цьому питанні; через те він не зміг нічого путнього протиставити гусарським зітханням і викинув геть із голови недокінчену думку.

Він знову звів очі на кін.

Гусар уже змінив тактику, перестав вимагати. Він удався до іншого способу: публічно пропонував хабара графському лакеєві. Хабар складався з коня й парадного гусарського убору. Всі ці цінні речі лакей міг одержати відразу, коли б забув замкнути вікно до графської спальні й тим спростити дорогу закоханому гусарові до його цілющої сердечної затоки. Але лакей боязко розводив руками й придуркувато присідав. Він старий служака в графському домі, у нього зігнута спина й сивий волос на голові, і взагалі він нізащо не зрадить за таку дешеву ціну свого доброго пана. Тоді актор-гусар ударив актора-лакея. Той поточився і, ображений, подріботів до ганку. Але йому рішуче не давалася стареча хода: помітно було, що під лакейськими панчохами приховуються молоді м'язисті і, безперечно, акторські ноги. Так само мало в чому переконував і актор-гусар. Його рухи — розхристані помахування руками — були безладні й наївні, як дитяча сатира на вчинки дорослого батька. Час від часу він говорив дотепи, що дорівнювалися його ліриці. Зміст їх був старий, як адамівський анекдот, а передача ще гірша: вона подібна була до передачі єврейських чи циганських сцен в інтерпретації сільського парубка, Дон Жуана, що тішить і скорює дівчат своїм розумом та зухвальством. Роблено, надумано й неприродно, як дядьківський кожух, обернений за весільною примхою в ярмаркову козу!

З цих причин Саран перестав слідкувати за дією, і його мозок поволі взявся до буденної роботи.

Але раптом у партері знявся галас і залящали оплески. Вони відзначили появу на сцені нового, очевидно, улюбленого актора. І, як указали стрічні репліки, то була примадонна театру, сьогодні — віконтеса й героїня п'єси.

II

Вона підійшла до рампи й уклонила.

Радивон пробіг по ній очима.

На примадонні було біле коротке плаття; воно здавалося простим, зшитим з одного куска матерії, але разом із цим доводило зір естетикою й вишуканістю. Тут помітна була культура й смак кравчихи й вікове тренування віконтесиноного тіла, що демонструвало на собі модний убір. Зачоси її ховалися на потилиці; вони були строгі, без будь-яких манірних ухилів, і від цього вся голова справляла враження античної

пам'ятки з-під управного геніального різця.

Вона була приваблива й хороша. Радивон визнав це зразу. Великі сірі очі тепло сяяли з-під крутого надбрів'я, а рівний тонкий ніс і строго окреслений рот вражали пороною й захоплювали зір тілесною довершеністю й гармонією.

Радивон схилився вперед і непомітно для себе віддав увагу примадонні. Це сталося невловимо, так само, як людина переходить до сну і не може сказати, коли саме була та хвилина, що відбивала його свідомість, і коли надійшла дрімота. Думки, прибиті музикою й знову воскреслі невідомо як, випали з голови. Замість них почали снувати інші: невиразні змістом, непослідовні, але прудкі й нестримні, як мрія синьоокої юнки. Він милувався з жіночого тіла. Стрункі ноги, пружинисті стегна, горді, неприступні груди догодливо відповідали на якісь інстинкти й тихо сп'янювали його тіло. Він дивувався з її вихильної ходи, ніби недбалих, але артистичних рухів і навіть із м'яких фалд, що падали від пояса по спідниці й граційно приховували чіткі форми тіла. Це здивування, безперечно, було бажане, наче Радивон мріяв колись про таку зустріч, і нове, ніби він не зустрічав ніколи чогось подібного, красного.

Згодом ця невиразність зникла, і він установив: йому приємно було дивитися на цю милу дівчину, дивитись і нічого від неї не вимагати.

Віконтеса заговорила, потім заспівала. У неї був ніжний музичний голос. Але чванливий тон, якого вимагала від актриси віконтесина роль, забирав від її голосу всі інтимні пахощі й тим знецінював його художню простоту. У співі цей тон зник, і примадонна дорівнювалася закоханій дівчині. Вона співала чуло, зворушливо. Слова тієї пісні не долітали до Радивонових вух, але вся пісня, музика знаходила відгук у його істоті. Дівчина, видимо, страждала; її хтось скривдив, одурив її тихі дівочькі думки. Через те вона скаржилася на непостійність людської вдачі, просила повернути їй щастя й обіцяла багато пестощів, радості і всю радість і відданість своєї запашної молодості.

Так зрозумів її Радивонів інстинкт.

Актриса була надто щира; вона захопила слухачів і зокрема неграмотного в інтимних переживаннях Радивона і примусила співчувати їй, ба більше того — боліти разом із нею.

Та під кінець пісні вона зіпсувала, розпорошила це враження — пішла танцювати. Правда, в танцях вона була хороша оперетова актриса, і дехто дістав задоволення, але цей легковажний перехід образив Радивонову душу. Йому стало прикро за свою довірливість і помилку, бо він уважав відгук на страждання за найшляхетніше людське почуття.

Однаке розчарування й образа швидко минули, притамувались. У актриси були красиві ноги, і танцювала вона, може, й не так, як того вимагала віконтесина пиха, але прекрасно. То був імпровізований ефірний гротеск, може, трохи кустарний, але для недосвідченого, нехореографічного ока — класичний танець чи навіть манірний, вишуканий фокстрот із примрійним партнером.

Проте слід сказати, що оздобою танцю і його доконечним успіхом була чарівлива зовнішність актриси.

Радивон знову нахилився вперед, іще ближче до рампи, і цілком віддав себе на кін. Та раптом він зловив себе на тому, що ласується зі стрункого тіла примадонни.

Тоді йому стало соромно. Він збентежено оглянувся на своїх сусідів — чи не помітили чого? — густо почервонів, зняковів і сховав голову в овечу вовну кожуха.

"Як це сталося? — звернувся він до себе. — Правда, маю гріх: пішов у оперету, тим часом мусив би тепер опрацьовувати тези для завтрашньої доповіді... Припустимо, виправдовується це тим, що я надто зморився, хотів розвіятися, спочити... Ці оперети іноді бувають смішні, принадливі. Але ж я не ніс із собою розпутних думок; я не мав наміру оголювати жіноче тіло, втрачати людську гідність. Відкіля такі бажання?.. Хто їх спрямував?.. Вірно, дівчина така щира, хороша, вона заслуговує на співчуття, коли страждає, але ж я не шукав у ній жінки... І взагалі я співчував дівчині, а не розпутній віконтесі".

Він думав і корив себе: "Прикро, не знаєш самого себе..."

Але саме тоді знову захотілося побачити: що оце тепер робить примадонна? Він підвів голову й зустрів її очима біля рампи.

Вона звела руки за голову й усміхалася.

Радивонові здалося, що та усмішка належала лише йому. Від цього він почув себе дуже сильним і усміхнувся й собі; водночас на лиці в нього засяла щаслива глупота.

III

В антракті публіка скупчилася в горішньому фойє. То була велика кімната з затишними кутками, з дзеркалами, з м'якими меблями. З середини стелі спадала жирандоля в формі пташиної лапи. Кожен кіготь тримав п'ять сильних електричних ламп; через це білого сліпучого світла було досить.

Публіка тихою хвилею ліниво й безцільно ходила кругом довгої канапи, що ділила фойє в довжину на дві половини. Тут переважали жінки. Вони були у вишуканих, модних туалетах, лакованих зачосах і напахані гострими парфумами радянського виробництва. Тут були й члени профспілок, прибрані по-святковому до театру, й інші жінки, що добре вбираються з ласки вдячних своїх і не своїх чоловіків. Ті й другі, здається, спеціально виходили сюди й довго й уперто шпацерували кругом канапи з тим, щоб показати себе й свої наймодніші убори. Це було відверте й усебічне демонстрування своєї персони перед сотнею ласих роззяв, що вишикувалися попід стінами в одну лаву з погруддями революційних вождів.

Інші, що не брали участі в цьому поході, розмістилися по завулках фойє. Можна було бачити статечних ділових людей у костюмах із синього закордонного шевіоту, кріпких і веселих червоних командирів, задумливих сухотних службовців, відповідальних робітників радянської держави й навіть обідраного задерикуватого й життєрадісного робфаківця, що завернув сюди з "гальорки" подивитися на "буржуазію".

Ця юрма людей ділилася враженням від примадонни, критикувала її убори, змагалася, розповідала анекдоти, утворювала й передавала новини, скаржилась на близького, хвалилася таланом, достатками й зітхала з кохання чи ревнощів — стояв гомін.

Радивон і його товариш, якого він стрів у партері, прийшли сюди викурити по цигарці. Вони злягли на лутку широкого вікна й запалили. Радивонові не хотілося говорити. В його грудях жевріла якась радість. Він боявся признатися за неї, а тим паче сполохати її, втратити. Але товариш, що працював у комунгоспі, не помітив його вхованості й уперто продовжував розмову, почату ще в партері.

Він говорив:

— Правдивий театр... театр, який претендує на те, щоб захопити увагу глядача й виховувати його через народження позитивних емоцій, мусить обов'язково відбивати життя в усіх його найскладніших зворотах. Звісно, не обов'язково подавати через кін факти, що сталися вчора чи сьогодні. Можна концентрувати увагу й на фантазії художника. Але ця фантазія мусить бути правдоподібна епосі, оточенню й щільно вплетена в наше буття.

А Радивон думав:

"Чогось мені радісно... Не приберу способу дізнатися причини, не відгадаю себе..."

І йому спало на думку його дитинство.

Давно, так давно, ніби то було вже забутим сном, він жив на селі, був малим хлопчиком... Так от тоді, давним-давно, у п'ятницю мати ходила до міста, на базар. Поверталася вона над обід, зморена, виснажена, з важким кошиком за плечима. Він з ранку сидів на воротях, виглядав її; і коли з-за бурт висовувалася зморена фігура, біг її стрічати й простягав руку по гостинець — смачний бублик, густо обсипаний маком. Щоп'ятниці він носив у грудях теплість довершену, як пелюстка з цвіту яблуні, був слухняним, добрим. І важко сказати, чому він більше був радий, — чи зморшкуватому лицеві, яке так довго, від ранку, чекав, чи обіцяному бубликові? Але бублик був символом радості, він з ранку й до самої зустрічі з матір'ю ростив на Радивонових плечах юні сміливі крила й розжеврював у ньому надію на майбутнє, ніби то був не бублик, а медове озеро з казки про сироту-хлопчика й лісового діда.

Ця радість сьогоднішня була подібна до тої радості, дитячої.

Радивон здивувався:

— Одначе, від кого бублика чекаю... і якого?

Товариш із комунгоспу продовжував:

— Глядач мусить знайти зв'язок між тим, що він зустрічає на вулиці, у себе в хаті, на підприємстві, і тим, що відбувається на кону. Коли цього немає, він відвертається, не вірить і тікає з театру. Правдоподібність може бути трохи перебільшена проти реального життя, сказати б, загострена наголосом, якого хоче автор; це не шкодить, — навпаки — посилює враження, бо лише факти, виняткові своїми розмірами й змістом, зупиняють на собі нашу увагу. Не шкодить і те, що цей наголос інколи обертається в цілеспрямованість — агітацію. Хороший художник завжди зуміє зробити це непомітно й одурити глядача.

Він говорив голосно, розмахував запаленою цигаркою й торсав Радивона за рукав. Але ж Радивон примружив очі й, здавалося, нічого не чув.

— Таким самим способом через театр ми можемо й мусимо подавати й

прищіплювати ідею... всяку ідею: і політичну, і побутову. Треба тільки, щоб ця ідея була вигаптувана на чомусь знайомому, життєвому, не мала форми проповіді й не оформлювалася через смерть на полі брані чи обов'язковий розстріл наших товаришів. Інколи втішний епізод біля кухонного примуса переконує більше, ніж надумана батальна сцена й фальшивий героїзм... Я вже не говорю про те, що витягти на сцену якийсь символістичний мотлох, зарозумілу річ, чи подати матеріал, на який немає громадського попиту, — то є злочин. Абстрактним містеріям нема й не буде місця на нашій кону!

Він круто повернувся до Радивона, схопив його за комір кожуха і в удаваному розпачі повів бровами:

— І от мені закарлючка!.. Це все вірно, що я сказав... Але якого ж біса всі сунуть до оперети? Адже тут не лише ті, що молитовно зітхають за минулим. Тут службовець, наш студент, робітник, я, ти... В чому річ? Що мені до того, хто одружиться з тою графінею: чи екзотичний принц із Сходу, чи той другий, рудий дурень? Так само мене не цікавить, де вона йому віддасться: в поїзді, чи в кабіні аеро. А отже ми прийшли...

Останні слова дісталися Радивонових вух. Він подумав і сказав:

— Справді, оперета чимсь приваблює. Мені трохи надокучила нудна словесність драми... я прийшов сюди спочити...

Товариш із комунгоспу перебив:

— Ага, спочити... Значить... значить, справа не тільки в змісті, а й у формі, жанрі й стилі. Тобі приємно послухати музики, пісні, подивитися танок, посміятися з карколомного фізичного дотепу. Але зміст, ідеологія вистави до тебе не доходять; вони чужі тобі і навіть ворожі. А от припустимо, що така вистава насичена вщерть елементами, якими й ти живеш...

Радивон винувато, ніби в чомусь запідозрений, сказав:

— Тоді я її прийму.

Товариш із комунгоспу розсміявся.

— Чудак ти!.. "Я її прийму"... вона сама до тебе ввійде, непомітно, без перетравлювання й мозкового напруження... От у цьому саме й увесь секрет. Коли в драмі тобі треба робити висновки, насторожувати свою увагу — до речі тут сказати, що й емоції при такій виставі народжуються почасти за допомогою твоєї логіки, а не безпосередньо від враження, — то в опереті цього не треба; зміст і ідеологія самі втиснуться у твою голову. Тут відіграє роль передавача гнучкий жанр вистави: музика, пісня, балет, злободенний дотеп... Над цим слід подумати нашим культробітникам. Звичайно, угорські Каетани, графи й інший персонаж із салонним, бульварним і богемським змістом нам не потрібні, вони умруть... Нам потрібне інше буття, наше, радянське, і слід мобілізувати всю культурну силу, щоб відобразити його в музичному театрі...

Товариш із комунгоспу говорив іще довго і нарешті став нудний і уїдлиий. Він надокучив Радивонові, і той мучив собі мозок, як позбавитися його товариства. Але товариш із комунгоспу не помічав того й уперто продовжував досліджувати шляхи й

розвиток нашого театру. Він був добрий промовець і глибокий аналітик і не міг кинути напризволяще недокінченої думки. Інколи Радивон відповідав йому, але відповіді були невлучні. Тоді він дратувався й думав:

"Чорти б тебе взяли від мене!.. Причепився!.. За кого я йому здався, що він читає мені театральну дисципліну?.. Дивуюся, як людина не наговорилася за цілий день".

VI

У фойє раптом погасло світло. Це був перший сигнал до початку дії. Радивон скористався з цього, кивнув товаришеві головою й пішов униз.

Партер іще був порожній. Де-не-де сиділа окрема і сиротлива фігура з заплющеними очима й повна сторожкої вхованості. Це були дами в довгих старомодних спідницях, із сивими буклями й лорнетами. Вони поклали собі висидіти всі антракти на своїх стільцях і не виходити в фойє, підкресливши цим, що не мають нічого спільного з пролетарськими різночинцями.

Радивон швидко пройшов у перший ряд і похапцем сів на своє місце. Збоку це справляло враження, ніби він поспішав на поїзд і встиг ускочити у вагон у той момент, як паротяг уже дав сигнал їхати. Справді, він поспішав. Стоячи у фойє, він, власне, дратувався не з промови свого товариша, а з того, що цей товариш міг його затримати, а там, на кону, без нього почнеться вистава.

Але вийшло навпаки: він прийшов занадто рано. Другого сигналу ще не було. Зі сцени чути було грубу лайку помічника режисера, якісь жіночі істеричні викрики, стукання молотків і скигління цвяхів, витяганих із сухого дерева. Здавалося, ніби десь недалеко, за рогом, рясна родина зі своїм домашнім скарбом переселяється на нове житло.

Коли ж почалася дія, і на сцені він не знайшов віконтеси, йому тільки тоді стало ясно, що він чекає не вистави, а тої білявої дівчини, що півгодини тому всміхнулася до нього чарівливо й привітно.

Але, на жаль, автори так пишуть свої п'єси, що їм аж ніяк не задовольнити суб'єктивних потреб окремого глядача. Примадонна довго не показувалась і тим маніжила Радивонове терпіння. Він корив її, лаяв автора й режисера, і, мабуть, його темперамент дав себе знати, вийшов назовні, бо сусіди по лаві час від часу повертали голови в його бік і глузливо хіхікали.

Нарешті вона вийшла на сцену.

Радивон розгладив чоло, зітхнув з полегкістю й, у згоді з настроєм, влив спокій і в тіло — випростав ноги.

На ній був уже інший, золотий убір. Ця розкіш не пасувала до Радивонового світогляду, і через те він трохи насторожився й зніяковів. Та коли примадонна почала співати, він дарував їй цю примху. Він знову побачив у ній просту, добру дівчину, що просилася до нього в серце.

Як і в першій акті, актриса закінчила свій спів танцями. Але на цей раз узявся їй допомагати рахітичний гусар. Вони щільно притулилися одне до одного й, заглядаючи у вічі, кружляли по кону весняним метеликом.

Тоді Радивонові стало прикро й неприємно. Десь у грудях пробігла холодна іскра. Він розгнівався на тонконогого гусара, що смів доторкнутися до примадонни, і на неї, що дозволила себе обняти; він образився за своє чекання й ту усмішку, що дістав її в першому акті. З цих причин і інших, про які йому важко було дізнатись і пізніше, він швидко схопився з крісла й, вистукуючи підборами по навощеному паркеті, під сотнею допитливих косяків вийшов із театру.

І лише на вулиці, підставивши лице осінньому дощеві, він спам'ятався, спитав себе:
— Що сталося?

У нього було таке почуття, ніби він зараз упав із третього поверху.

— Справді, що сталося?.. Як це я опинився на вулиці?..

Але, йдучи майданом, ступаючи в глибокі калюжі, він забув про цей випадок і думав уже про те, що в майбутньому будівельному сезоні слід збільшити грошову дотацію на впорядкування міста й зокрема — на тротуари. Цьому сприяє економіка республік.

Двері йому відчинила його жінка. Це була худа зморена істота з лицем, посіченим зморшками. Вона була в самій сорочці. В пасмі світла, що падало з кімнати в передпокій, вона нагадувала фігуру з плакатів про боротьбу з сухотами й особливо той епізод, де п'яний чоловік серед ночі виганяє з хати свою родину. Виснажені груди, як порожні рукавиці, випросталися в неї з-за сорочки; вона була ще молода, але здавалася вже старою.

Радивон помітив це вперше. Він знав свою Олену від того дня, як узяв її за себе, й аж до сьогодні за молоду, свіжу жінку, спільне життя з якою давало йому радість.

І це відкриття пригнобило його. Він мовчки, не завітавши до синів, що спали в кімнаті поруч, роздягся й ліг у ліжко.

Зігріваючись у холодній постелі, він удруге за сьогодні пригадав минуле, село. Стала перед очима Олена. Не та, що допіру її бачив, а інша: молода, весела, з добрими замріяними очима. Він побивався за нею, вона за ним; нарешті побралися. Скільки було прихованої від людей радості!

І знову, як тоді, запахло чебрецем і скошеним сіном, ніби до нього в хату перебралися всі сільські завулки, де він колись потай зустрічався з Оленою.

Ах, як давно це було!

Тоді він згадав, що йому сорок три роки, — у нього вже немає молодості.

V

Всю ніч снилися Радивонові стара дзвіниця, гребля біля Степівничого й Ясенова балка, де він малим пас батьківську корову. Недокінчена у передсонні думка швидко розпливлася по мозкові, відшукала там прекрасний ґрунт із минулого і безконтрольно роз'ятрилася в окремі картини, що були близькі й зрозумілі лише самому Радивонові.

Велика сила минулого!

Радивон Саран найшовся в бідній сільській родині. До військової служби він працював у злиденному господарстві свого батька, витягаючи з трьох десятин найманої землі харч для численної родини. Він був найстарший; крім нього, було п'ять братів і

чотири сестри.

Коли Радивонові було тринадцять років, батько послав його до місцевого коваля виважувати міха. Шість зим — бо літом батько не дозволяв байдикувати біля кузні — минуло непомітно; Радивон гнітив повітря в горно, правив молотом, обмацував кінські копита, придивлявся, вчився, і нарешті, на сьому, вони з батьком нап'яли біля причілка халабуду й влаштували там своє ковадло.

Тим часом родина зростала, збільшувалися потреби, збільшувалося й праці. Кузня стала тільки в пригоді й визволяла від голодування. Радивон не знав спочивку: зимою — біля ковадла, літом — у господарстві, в полі.

На цей час припадає зустріч із Оленою. Власне, не зустріч, бо були вони односельці і знав він її змалку, але в цю пору він помітив у ній половину самого себе. Одначе побратися тоді не довелося, бо ніде було закласти власну родину.

Довершив він своє кохання лише тоді, як повернувся з військової служби. Правда, обставини майже не змінилися, за цей час він не придбав власної хати, а в перспективі була тільки кузня, але він перевірів себе — його кохання було велике й не потребувало палаців; і він повів свою жінку в сусіди.

Він мав трьох дітей; був радий із родинного життя, та не був спокійний, бо злидні загрожували знести його. Але скоро він позбавився оцього клопоту, бо пішов на війну. Як жінка бідувала, чим годувала дітей — не знав; боліло серце. Трохи ж пізніше, сидючи в мерзлих шанцях, довідався з листа, що діти померли від якоїсь пошесної хвороби, що охопила все село. Тоді він схилився на гвинтівку, згадав замурзані голови, сопливі носи і заплакав. Але слідом несміло заворушилася думка: тепер у Олені розв'язані руки... вільготніше... піде в найми. Правда, було соромно за цю думку, що ховала в собі ніби радість за жінку, та лиха ж було стільки, що колись ніжне батьківське серце зморщилося й зрадило пам'ять померлих дітей.

Там же, у шанцях, Радивон визначив для себе світогляд, що його вважали за свій мільйони трудящих. За допомогою товаришів він зробив аналіз минулого, врахував свій досвід, придивився на дозвіллі тверезим змученим оком до свого буття і наблизився до висновків, що повели його у вир кривавої завірюхи.

З самого початку революції він, буди партійцем, не кидав гвинтівки, що захопив її з шансів, і, гнівний, пройшов уздовж і поперек нині великий терен соціалістичних республік.

За цей час він кілька разів одвідував свою Олену. Рідне йому село, непомітне в тій околиці, упало на мапу революційного походу, він входив до нього, як жорстокий у війні командор. Він користувався збігом обставин і розташовував свій штаб у батьківській хаті.

Навіть війна дозволяє її учасникам інтимні хвилини; Радивон використовував такі збіги обставин на те, щоб заспокоїти, підбадьорити свою жінку, і, гідний свого здоров'я, зачав із нею двох синів.

Пізніше, коли республіки кінчили війну й забезпечили свої кордони, він пішов до адміністративної роботи. Його рішучість і витриманість, що вигартувались під час

походів, здалися їй на цьому фронті. Тепер він не був схожий на ледве грамотного, покірного лихові сільського коваля. Революція зробила з нього вдумливого, всебічного бійця. До того ж він сам доклав багато зусиль і скористався з усіх можливостей, щоб розвинути інтелектуально. Відданий своєму класу, він розумів, що не можна прислужитися йому зі знанням, набутим лише з польової книжки червоного командира.

Правда, цей розвиток був трохи однобічний, вірніше, тільки політичний, але на щось інше вже не вистачало часу, та й не було для того цільової потреби.

Родину — жінку й малих синів — він забрав до себе, як демобілізував бойову гвинтівку й повернувся до свого міста. Першого вечора нового сумісного життя жінка плакала, оповідаючи сумну повість вдовиного поневіряння; потім плакала з радості, що бачить знову свого Радивона, а сини, як двоє малих вовчат, підозріло і водночас із великою цікавістю розглядали нового дядю, що набивався їм як тато, і, стривожені, ховалися біля матеріної пазухи.

Того вечора Радивон склав подяку своїй жінці: за всі її поневіряння він полюбив її вдруге. Тоді ж дістав довірливу усмішку від синів, і від цих днів уже не розлучався зі своєю родиною.

VI

Була сьома година ранку.

Радивон устав із ліжка й почав одягатися. Шматочки з давнього минулого, вирвані з загальної колізії пережитого, утворили йому сумний настрій. Але він, Радивон, не віддався йому; вже обливаючи лице холодною водою, він цілком позбувся нічних поем і свіжий, бадьорий, сів складати денну повістку для сьогоднішньої президії.

Згодом до кімнати увійшла жінка й поставила на стіл горщик варива. Вона прокидалася далеко раніше за чоловіка і встигала за цей час зварити сніданок, що обов'язково складався з сільського меню: вареної картоплі з огірками чи гарячого супу. Давно набуті звички боролися за свої права: перед світом їй вчувалися співи півнів, і не любила вона гастрономічних витребеньок.

Слідом за нею вбігли сини — Максим і Ларивон; вони кинулися до батька і зняли вереск.

Радивон любив цих хлоп'ят щиро й болісно. Соромно признатися: інколи думка за синів переважала над громадською справою. Два тижні тому захворів менший, Максим; тоді Радивон утратив спокій, тричі на день кидав роботу, бігаючи додому довідуватись за його здоров'я. Ларивон, що покалічив собі руку, влаштовуючи недоладну радіостанцію, завдав йому стільки ж клопоту, як і місцевий бюджет та надто хирляві контрольні цифри кошторисів міських установ; але при тому громадському клопоті він, зморений і бездоганий у своїй чесноті, говорив собі спокійно: я зробив усе, що міг, стільки ж зроблю й далі; тоді як поранена Ларивонова рука боліла йому, як своя, мучила його. Через те спадала йому інколи саркастична і невтішна думка: минула напруженість, дістався теплого комину й бабієш потроху, як гусак біля своєї череди...

Вів приголубив їх, потім жінка зняла покришку з горщика, і сіли снідати.

Під час сніданку й аж до того, поки хлопці не зібралися йти до школи, Радивон забув за свої справи і розмовляв із ними, глибоко цікавлячись їхніми думками й позбувшись на цей час статечності дорослого. Потім він провів їх до дверей, одяг там свого кожуха й повернувся в кімнату по теку.

На той час Олена щойно скінчила сніданок і, держачи в лівій руці миску з крихтами, хрестилася на ікони, що висіли в кутку поруч із мапою Української соціалістичної республіки.

Його жінка, близька йому людина, не піднеслася, як він, до розуміння конкретної дійсності. Вона лише повірила йому у всьому й покірно, закохано приєдналася до його думок!

Багато енергії поклав він на те, щоб розвинути її, дорівняти собі й виховати в ній, крім жінки, чулого інтимного товариша; але вона протестувала проти цього, посилаючися на свою любов до нього, свій вік, минуле, й цілком віддалася родині, живучи за абеткою, що вславили ще її діди. Ця абетка підказувала їй дякувати Богові за снідання, молитися йому, щоб у Радивона й синів було здоров'я, і щоб у її хаті був вічно мир і спокій.

Але цим вона робила боляче своєму чоловікові. Скільки разів він відчував, що вона йому не рівня! Любив і думав: ця людина аж ніяк мене не розуміє, не приймає думки, що тяжить мою душу.

Скільки разів він червонів за ці ікони перед товаришами, що ненароком завертали до нього в хату. Але ніякі умовляння не подолали її упертості.

Безперечно, вона віддана своєму чоловікові, та вона дурна. Але хіба глупство може товаришувати з любов'ю? Хіба можна помирити в собі два чинники: потяг до фізичної довершеності й ніжну любов до малого рахітичного брата?..

Ах, які неприємні ситуації інколи висовує життя! Бути комуністом, складати тези про новий побут, а тим часом ховати своє інтимне життя від чужого ока, як ховають від гостей брудні дитячі пелюшки... Лицемірство і трагедія!

Безперечно, трагедія! Може, вона мало важить у світовому обігові, та зате надто дошкуляє її власникові; через те він багато викурює цигарок і носить у куточках очей одвічний сум — ліричну трахому.

Радивон відірвався від скла і швидко повернув до Олени голову. Він хотів щось сказати, відкритись їй, але зразу ж застеріг себе: ні до чого, уже багато разів говорив.

Щоб приховати поспішний рух, він кинув розгублено:

— То я вже йду...

Олена, мабуть, стежила за його думками, бо винувато схилила голову й тихо відповіла:

— Ну, то йди.

Цим вона ніби визнавала якусь провину перед своїм чоловіком.

VII

Прийшов Радивон до міськради о дев'ятій годині. Саме в цей час мало розпочатися засідання президії, але ні доповідачів, ні членів президії ще не було. Переобтяжені

працею відповідальні робітники радянської держави й суспільства ще не виховали в собі дисципліни, точності й незмінно спізнювались, цим затримуючи один одного при колегіальній роботі.

Зібралися лише о десятій.

Першим розглядали питання про перехід будинку примусової праці до іншого приміщення. Стара будівля от-от мала обвалитися; крім того, вона не відповідала гігієнічним вимогам і своєю спеціальною архітектурою справляла на в'язнів гнітюче враження. Будинок примусової праці мав перейти у світле й просторе приміщення колишньої духовної семінарії.

Начальник бупру, низенький кремезний товариш із червоними щоками й у чорній уніформі, доповів президії, що переустаткування, потрібне для того, щоб змінити вигляд семінарії на вигляд бупру, вже зроблено; далі треба затвердити додатковий кошторис на переїзд і решту непередбачених витрат.

Він поставився до справи сумлінно, говорив з ентузіазмом і запалом і навіть мав необережність порівняти довірену йому інституцію зі щойно відкритим у місті робітничим університетом.

Проти цього порівняння енергійно й зворушливо виступив округовий інспектор народної освіти; потім начальник бупру й собі образився за в'язнів. І це повело до гострої, хоч і товариської лайки, що її зліквідував короткий дзвінок голови міськради.

У засіданні брало участь до двадцяти товаришів. Умістилися вони в невеличкій кімнаті, чотири на шість, кабінеті Сарана. І товариші, і кімната, де відбувалося засідання, змінилися в своєму вигляді проти того розхристаного, але, безперечно, героїчного часу, що відзначився в історії революції громадянською війною. Кімната цього літа — за планом — ремонтувалася, і її долівка пахла свіжою олійною фарбою; а товариші, що сиділи оце на міцних дубових стільцях, були одягнені в стабілізовані статечні кожухи й хвалилися — ніби перед танцями — хромовими чобітьми з високими й надто високими підборами, підбитими знизу гумовою м'якиною.

Нікому не западало в голову, що в цій кімнаті кілька років тому було холодно, незатишно, що підлога була зламана на паливо, вікна побиті, що замість стільців, столу стояли тут, покірно зносячи буйний людський темперамент, похилені, ніби розбиті паралічем, триногі ослони та соснові ящики, густо вкриті атраментовими[57] лишаями.

Того менше згадувати комусь і за подерті шинелі, і беззубі буци[58] з англійськими обмотками, що їх запозичали в окупантів під час завзятого наскоку!

У справі нового бупру висловилися не лише члени президії, а майже всі присутні. Кожного цікавило нове економічне й культурне досягнення міста. Деяку частину президії охопила партикулярна гордість; вони говорили: наш бупр мусить підвестися до республіканського значення! Інші ж десь таїли в собі хворобливу, помисливу думку і дбали за парове опалення. Але всі сходилися на тому, що приміщення мусить бути добре обладнане, чисте, гігієнічне, і раділи, що в місцеве господарство ввійшла ще одна інвентарна одиниця.

Коли ж зайшла річ про додатковий кошторис, то в засіданні зламався будь-який

лад. Невелика кімната, незважаючи на те, що вмовлялися не курити, враз наповнилася блакитним тютюновим димом. Товариші не зважали на чергу, перебивали один одного й наважувалися промовляти разом усі.

У кімнаті знявся галас.

Радивон звівся з стільця, щоб закликати до порядку.

Він намітив сказати кілька таких фраз: "Товариші, треба бути організованими... спокій! Я знаю, що місцевий бюджет і бюджет взагалі тривожить усіх нас однаково... Всі ми хочемо економно і раціонально використовувати наші невеликі грошові ресурси. Усякий із нас слідкує, щоб жодна копійка, така дорога й потрібна нашому господарству, не пішла марно... Я з радістю стверджую, що свідомість цього засвоїв кожен радянський робітник.

Але більше спокою... іменно спокою, тоді, коли ми обмірюємо свою бідність і перевіряємо лишок невеликих коштів. Тут потрібна витриманість. Розпач же в пристрасті заважають кріпко думати і ведуть до помилок".

Та він не сказав цих слів. Саме тоді, коли в голові оформлювалась остання фраза, його погляд упав на блискучий носок чобота, і він згадав учорашню виставу; слідом за цим — героїню, добру, ображену дівчину, що вчора — зовсім-таки несподівано! — заглянула йому в вічі.

Які саме асоціації були між носками його чобіт і виставою — може, він забув на них учорашній сором і свої думки? — він не простежив. Але минулий вечір із усіма його інтимними сполохами й несподіванками швидко й рішуче заступив собою день і примусив Радивона зрадити вже готову промову й забути про місцевий бюджет.

Він підвів очі. У хвилястих пасмах блакитного диму плавала руса дівоча голова. Вона стежила очима за його рухами й усміхалася.

Тоді він подзвонив мляво, розгублено, ніби його рука була на прив'язі, потім опустив її й решту засідання провів пасивно, що бувало з ним лише в часи великої перевтоми.

VIII

Того ж дня увечері стояв Радивон в убиральні примадонни Катерини Нарош.

Привело його сюди нестямне бажання приблизитись, стати поруч русявої дівчини. Цілий день у нього був пригнічений настрій, що під кінець обернувся на розпач; хотілося в ту ж хвилину бігти в театр і... Та він і сам не знав, до чого вело його бажання, чого саме хотів його інстинкт. З того моменту, коли в пасмах диму уздрілася руса голова, він не міг спертися на свою розсудливість і вихопитися з полону незваного хвилювання.

Він звертався до себе:

— Дурниці!.. Чого мені від неї? Треба ж, щоб були якісь причини?..

Але бажання, що аж ніяк не хотіло відкрити себе, розтоплювало в собі цю розумність і бунтувало кожним нервом, у кожному атомі тіла.

Вистава щойно скінчилася. Катерина Нарош сиділа перед великим дзеркалом і перебиралася.

Завідувач театру, що взявся рекомендувати Радивона, підійшов до неї й торкнув її за голе плече. Вона здригнула й підвела голову. Тоді він повернувся до Радивона й, манірно вигнувши руки, промовив гупо, улесливо й урочисто:

— Шановна радість нашого театру! Сам голова міської ради прибув до вас, щоб висловити подяку...

Радивон зніяковів від такої рекомендації, а Катерина здивовано повела розмальованими бровами й випростала з оборок праву руку. Тим часом завідувач театру уперто докінчував зарані приготовлену фразу:

— ...щоб висловити подяку за те велике мистецьке хвилювання, що викликала в ньому ваша талановита гра...

Але Радивон не витримав і перебив його:

— Він говорить неправду! Я прийшов до вас... Мені хотілося вас побачити... увесь день хотілося...

Вія змішався й замовк.

Катерина подивилася йому в лице, тепло всміхнулася й простягла руку.

Потім сказала щиро й просто, наче її уст ще не торкалася брехня:

— У вас, певно, справа до мене... Ви сідайте й заждіть, я незабаром закінчу свою туалету.

Радивон затримав її руку більше, ніж того треба було, щоб привітатись, і почув, що цей дотик її тіла і її усмішка розвіяли всі невизначені, але болючі сумніви, які цілий день краями йому серце.

Він зітхнув із полегкістю й сів позад Катерини, навпроти дзеркала.

В убиральні було повно людей. Її двері майже не зачинялися. Сюди входили, кожен у своїй потребі: актори з інших убиралень, помічник режисера, перукар, реквізитор, костюмери. Всі вони нервово перегукувалися між собою, забирали якісь речі, умовлялися, і всі, підозріло й з притамованим роздратуванням, оглядали Радивона, як чужу людину, що втелесувалася до їхнього кола і — в тісноті й напруженні — заважає їм працювати.

Радивон відчув це, і його знову охопила розгубленість. Він розумів, що треба було б чимсь виправдатися перед цими нервовими робітниками мистецтва, що мовчати й далі незручно, але що ж саме сказати — не знав, як і не знав того, чого він сидить тут за лаштунками, серед незвичних і нових йому обставин.

Потім він заспокоївся й потроху, несміливо став розглядати кімнату примадонни. Скоро йому здалося, що він попав в убиральню іншого типу чи на смітник. Він повів очима кругом себе, підлога була забруднена розтоптаними гримувальними фарбами й залита водою, що падала тонкою цівкою з попсованого крана. Скрізь по стінах миготіли сизиною написи; то були прізвища акторів, що в різні часи ошчасливили театр своїми гастрольями й залишали по собі, замість слави, три-чотири цехові афоризми, занотовані на білому вапні гримувальною розтушовкою. По кутках валялися: шматки потоптаного паперу, поламані дерев'яні мечі, кавратки[59], картонні панцирі, гідні хіба того, щоб приховати на ніч пацюка чи одурити під час вистави довірливого наївного глядача.

Навіть пишні убори примадонни, як роздивитися їх зблизька, були не що інше, як дрантя, лахміття, добре сфальшоване під коштовні речі.

Згодом в убиральні стало вільніше. Нервові вигуки губилися десь на другому кінці кону, двері відчинялися рідше, і нарешті помічник режисера, що весь час снував біля примадонни, пройшовся востаннє по Радивонових ногах.

Катерина підвелася й попрохала подати пальто.

Радивон підвівся й собі, але не зрозумів її прохання й дивився на неї розгублено й сторожко. Тоді вона розсміялася й удяглася сама.

Потім вона запропонувала Радивонові піднести їй додому коробку з платтями. Той згодився й повернувся до дзеркала, щоб узяти свій капелюх; там він побачив себе, свій кожух, і йому спало на думку:

"Перед цими людьми й серед цих речей, безперечно, я був смішним. Мій кожух мусив здатися їм за первісну шкуру африканського тубільця..."

І йому стало прикро.

Нарешті Катерина зібралась остаточно, і вони вийшли з убиральні.

Театр уже спорожнів. Лише біля вихідних дверей вартував швейцар, чекаючи на решту акторів, що не встигли ще перевбратися.

Він пропустив їх перед собою і, як здалося Радивонові, загадково посміхнувся. Від цього йому зашарілися щоки... Досвідчений швейцар міг засміятися: голова міськради з якихось причин прислужується примадонні, теліпає на руці коробку з її платтями!

Справді, старий дід, що добре розумівся на театральній етиці і звичках, наче й усміхнувся в сиву бороду.

Дорогою від театру до готелю, де мешкала Катерина, Радивон мовчав. Він ішов трохи позад неї й нічого не думав. Може, навіть думав що, але свідомість не фіксувала цього процесу; він чув лише на руці коробку з платтями, вона трохи муляла йому й щохвилини сповзала з ліктя.

На порозі готелю Катерина запропонувала йому зайти до неї на пять-десять хвилин.

Вони зійшли на другий поверх по крутих слизьких сходах, де пахло нафталіном і варивом, і ввійшли у звичайний номер із традиційними блощицями, що пам'ятають ще ті часи, коли вони брали на їжу густу жирну кров гоголівських героїв.

На стіні проти дверей висіли в старих багетових рамах портрети Чубаря й Петровського. Немає ніякісного сумніву в тому, що під ними ховалися заслужені сиві генерали. Ледачий господар готелю не завдавав собі праці витягти їх на смітник і, буди з природи легковажним, припустив таке різке політичне нашарування.

Кімната була неприбрана, неохайна. Скрізь — на стільцях, на подертій канапі, на пожмаканій постелі — валялися окремі речі жіночого туалету: панчохи, спідниці, брудні панталони, капелюхи тощо. З-під ліжка з дитячою простотою виглядав білий уринал.

Пахло тонкими парфумами й мишами.

Радивон поставив коробку на долівку і став біля дверей, а Катерина зняла капелюх і

підійшла до дзеркала поправити зачоси. Вона звела руки до голови, через це пальто й спідниця потяглися вгору, і Радивон побачив стрункі ноги в сірому трико, в тому, що вона грала останній акт п'єси.

Йому захотілося обняти їх, але він згадав учорашній вечір, коли він піймав себе на подібному злочині, і засоромився. Він відвернувся й почав розглядати віконну раму.

Потім Катерина зняла з себе пальто й, зморена, сіла на канапі.

Радивон іще стояв.

Тоді вона сказала:

— Роздягайтесь! Я знаю, чого ви до мене прийшли.

Той здивувався такій заяві, знизав плечима, проте покійно роздягся й сів поруч неї на канапі.

Спочатку вони сиділи мовчки, не зрушуючись із зігрітих місць. Катерина курила цигарку й порожнім вихолощеним поглядом дивилась на вогник електричної лампи, а Радивон заплющив очі, ніби дрімав. Обое вони були зморені. Перша тим, що багато витратила енергії на гру й тим спустошила своє єство, другий — надмірним почуттям, що не знаходило собі виходу з його грудей.

Потім вона кинула цигарку на підлогу й повернулася до Радивона. Її груди торкнулися його ліктя, і він здригнувся. Тоді вона підбрала ноги на канапу, взяла його руку й сказала:

— Ви не сказали ще ні слова...

Він пояснив:

— Мені нема чого сказати... мені просто хочеться сидіти поруч вас.

Катерина розсміялася:

— Ви хмура дитина! Хто ж мусить за вас говорити...

Радивон відібрав руку й відповів:

— Ніхто.

Далі устав із канапи й додав:

— Я вже сказав вам, мені нічого від вас не треба!

По цих словах Катерина замовкла на хвилину. В її очах розжеврівся вогник образи, але швидко погас. Вона раптом стала чутливою й обережною, ніби натрапила на виразку, що потребує уваги й дбайливості.

Вона запитала:

— Що вас тяжить?

Радивон підвів голову.

— Не знаю.

Але Катерина тямила в цій справі більш від Радивона; вона подивилася йому в очі, зачитала там усі сумніви й поставила правильний діагноз.

Їй стало жалко цієї великої дитини, що не вміла дати собі ради.

Вона підійшла до Радивона й поклала йому на плечі руки. Він зробив спробу звільнитися від її гарячого дотику, відхилився назад, але не витримав напруження, що було в його тілі, і, зів'ялий, опустив голову на її плече.

Катерина провела його до ліжка й посадила поруч себе. У неї вистачило тактовності ні про що його не розпитувати, не полохати його інтимності. Вона пройнялася материнською болістю й поклала собі відходити його лихо.

Радивон приклав руку до чола й сказав:

— Мені так краще...

Далі подумав секунду, ніби ставив кому після речення, й доповнив:

— ...з вами.

Це признание зворушило Катерину; вона пригорнула його до себе і, може, з якогось вереду, віддано й некорисливо, полила на цю сторонню, чужу їй людину ніжне жіноче кохання.

У тій же відданій нестямі вона поцілувала його; потім непомітно для себе почула в ньому вже не дитину, а чоловіка, і, не потурбувавшись перевірити, хто з нею, жагуче впилася в його губи.

Тоді Радивон посунувся на бильце ліжка й інстинктивно зімкнув руки за її спиною. До цього він сидів, ніби ображений, виплаканий, і майже пасивно приймав її ласки. Та поцілунок розворушив його. Сам Радивон у своїх бажаннях не дійшов би цього; зігрітий її щирістю, він заснув би на її теплих грудях, і тихий сон поглинув би всі його муки. Але Катерина запалила йому кров; давно забутий поцілунок оформився в гаряче жадання, далі розлив по тілі весняну тривогу й віддалив Радивона від усякої свідомості. Він пізнав біля себе жінку — теплу, пахучу, кинувся до неї і...

І раптом зіскочив із ліжка. Перед очима промайнуло худе зморене Оленине лице. Йому стало боляче; він визнав себе за негідника й узявся за капелюх.

У коридорі готелю зашипів годинник, а далі повільно, з великими паузами, вдарило — тричі.

Катерина ворухнулася, здивовано повела бровами:

— Чого вам?

Але Радивон мовчав.

Тоді вона підійшла до нього й обняла його за шию. Він застогнав і похитнувся, а його капелюх тихо вислизнув із руки й упав на долівку. Потім він випрямився, тріпнув головою, ніби проганяв від себе якісь застереження, і віддався їй пожадливо, нерозсудно.

IX

Тієї пам'ятної ночі Радивон не повернувся додому. Олена чекала його до світанку, потім, стривожена його відсутністю, побігла ранком до установи, щоб дізнатися, чи не трапилося з ним чого лихого. Вона не зважала на годинника і прийшла до міськради надто рано — там іще нікого не було. Та сьогодні й Радивон спізнився, і вона блукала по сходах, кожного разу стріпуючись, коли вхідні двері починали стогнати на завісах.

Прийшов він лише о десятій годині. Олена зустріла його в дверях, ухопила за руку й заплакала. Їй здавалося — всього вона передумала за довгу ніч! — що Радивона могли вбити в темному провулкові чи знову несподівано мобілізували на якийсь фронт. Вона стиснула йому пальці й дивилася в його очі, як дитина, що в натовпі нарешті відшукала

свою матір. Радивон трохи знімався від цієї інтимної сцени, бо мимо них увесь час проходили одвідувачі і з цинічною цікавістю оглядали їх із ніг до голови. Але разом його серце стиснулось від сорому й жалю до цієї жінки. Олена ще нічого не запитувала в нього, але він зараз сам мусить пояснити, що з ним трапилося цієї ночі. Стиснулося серце ще й від того, що неминуче доведеться повернутись до брехні; сказати правду несподівано і тут, на сходах, було б безглуздо й не виправдалося б навіть ідеальною совісністю.

Та його визволив випадок, його покликали в якійсь негайній справі. Він зрадів цьому, удавано-весело тріпнув Оленину руку і, блимнувши очима, — ніби сказав: живий, цілий... решту потім розповів, — побіг нагору, по сходах. Олена ж, заспокоєна, щаслива, витерла кінцем хустки мокрого носа й пішла додому прибирати покинуту хату. Але пізніше, після роботи, він таки не зміг уникнути брехні. Олена вийшла зустрічати його до міськради. Вона вела за руки своїх хлопців і була така щаслива й весняна, ніби вона знову повернула собі молодість. І в Радивона не вистачило ні мужності, ні жорстокосердя поранити її радість.

Він сказав їй, що цілу ніч був на засіданні в господарчій справі; а обідаючи — він дивувався своїй уяві! — точно й мальовничо розповів про свій виступ та причини, що спонукали серед ночі сидіти за роботою. Те, що він сказав, було подібне до правди. До цього часу він завжди розказував їй про свої особисті справи, пов'язані з його роботою, про життя своєї установи, партії, і тепер у неї не було будь-яких причин підозрювати його в брехні — вона йому повірила.

Увечері, одягаючи кожуха, він знову сказав їй, що йде на засідання, і просив не турбуватись, коли він запізниться чи, може, й зовсім не прийде ночувати.

Однак пішов він до Катерини.

У театрі того дня йшла вистава для профспілок за здешевлені ціни. З цих причин адміністрація звільнила від участі в п'єсі весь перший персонал, що одержував платню від кожного виступу і замінила його дублерами, що обходилися значно дешевше.

Катерина була вільна.

Радивон пізнав в одній із лож її вчорашній капелюшок, і йому стиснуло в скронях. Вона сиділа в товаристві двох актрис і смаглявого громадянина, що пишався рівним проділом та бездоганно білим коміром сорочки. Актриса, перебиваючи одна одну, розказували щось смаглявому громадянину, а Катерина звисла тонку руку через бар'єр ложі й з погордою, примруженими очима, розглядала партер.

Радивон наблизився на кілька кроків до лож і зупинився. Раптом йому стало ніяково. Причини цього він не помітив, але почував себе так, як почував у дитинстві, коли одного разу — у неділю, на вигоні — загубив штани й тікав сороміцько від глузувань хлопців. Здавалося йому, що весь театр звів на нього свої баньки і свердлить йому груди, лице, очі допитливим нахабним поглядом. Від цього облив його піт і зашарілися щок.

Щоб розпорошити цю ніяковість, він махнув Катерині рукою й повів убік бровами. Та ці рухи ще подвоїли його розгубленість. Помах рукою дуже нагадував трагічний

епізод із хуторянського сполоху на пожежу, а зовсім нетреновані брови відбили своїм рухом швидше прикре здивування, ніж уклінне прохання підійти до нього й визволити з полону дошкульних нахабних очей.

Та все ж Катерина помітила його й схопилася з стільця. У неї, як і в усього театру, не було сумніву, що ті заклики адресувалися до неї, і, боячися скомпрометувати себе ще більше, вона переступила через ногу смаглявого громадянина і швидко підійшла до Радивона.

Вони вийшли у фойє, а потім — коли Радивон став боязко оглядатися на всі боки — з театру.

Х

Надворі йшов дощ. Він почався ще позавчора й досі не вгамувався. Дрібні краплини, падаючи на лакований брук, лишали по собі слід, що в світлі ліхтаря був подібний до туго натягнутих срібляних ниток. Пасмо цих ниток нагадувало підткання з грезетової[60] шати.

Вогкість панувала над усім. Від неї опухло, завагітніло повітря, і вона ж просмоктувалася в брук, у цеглу будівель, глибоко в землю і стихійно відволожувала все, що потрапляло в її обійми.

Катерина мовчала, гнівалася на Радивона за його ведмежу сигналізацію, а той обдумував, що їй сказати; йому хотілося висловити свою ніжність, що зросла до неї з минулої ночі. Ішли вони майданом у другий від Катеринино готелю бік. В задумі Радивон відстав від неї й, замріяний, потрапляв у калюжі. Він формував фрази, перевіряв їх значення, порівнював їх і не пізнавав у них свого почуття. Нарешті він зробив висновок, що його мова надто бідна, щоб сказати про все те, що ворухилось у його естві.

Так мовчки вони прийшли на край майдану, до ліхтарів. Тут Радивон наважився іншим способом нагадати про себе й сповістити за своє бажання; він порівнявся з нею й міцно стиснув їй руку.

Катерина висмикнула свою мокру рукавичку з його руки і, як і вчора, сказала:

— Чого вам?

Але тепер вона була холодна, повна неприємного здивування.

Радивон дістався таки слів і насмілився відповісти:

— Я хотів приголубити вас...

Катерина знизала плечима й саркастично всміхнулася.

Він, повний щирості, зауважив:

— Я сказав це серйозно.

Але вона засміялася вдруге, голосніше, й сказала:

— Про віщо ви говорите?

Радивон хотів відповідати, пояснити, але чужий глузливий тон примадонни, якого вона інколи вживала на кону, зімкнув йому губи. Він з учора вважав її за близьку, рідну людину і за цей короткий час встиг уже зв'язати всі свої перспективи з її прекрасним руським лицем. Та ця несподіванка — крижаний сміх Катеринин — змусила його

критично поставитися до свого хвилювання; він замовк, насупився.

Сірий дощ справляв йому меланхолійний настрій, а розчарування краяло серце. Він стояв серед калюжі нерухомо, як монумент, і, здавалося, рахував очима ліхтарі, що рівною стрічкою бігли в кінець вулиці.

У той час Катерина зрушила з місця й пішла далі, в бік парку. Тоді він очуняв і знову заговорив. Обережно нагадуючи за вчорашній вечір, він прохав не гніватися на нього й пояснити, чому так різко змінилося її ставлення до нього.

Вона удала, ніби здивована, і розсміялась:

— Ставлення?! З чого ви взяли?

І підкреслила:

— У мене нема ніякого ставлення до вас.

Радивон розгнівався й не стримав себе:

— Ви брешете!..

Тоді вона зупинилась і підвела голову. Світ ліхтарів ударив їй під криси капелюшка й окреслив строге лице. Радивон пізнав сірі великі очі й притамував свій гнів.

Згодом вони знову заговорили спокійніше, стриманіше. Але Катерина ввесь час маневрувала, уникаючи відповідати на Радивонові твердження. Вона ніби не пізнавала його й дивувалася тому, що він говорив. Учорашній вечір ніби був і не був; коли ж що й трапилося, то вона не надає цьому ніякого значення. Видно було, що вона шкодує за вчорашню інтимну подію в своєму житті чи боїться її і невміло, грубо поспішає втекти від можливого її повторення. Радивон зрозумів це, і запала йому в груди печаль. Треба було зразу ж повернути додому, до Олени, признатися, що його спіткало, і на все життя закарбувати в собі сьогоднішнє приниження, з тим, щоб не пережити його вдруге. Так слід було б зробити. Але він не міг відірватися від її очей, від учорашніх спогадів. Він зробив спробу довести собі, що його домагання — розбещеність, і для закріплення цих моральних позицій назвав себе розпутником, але цей спосіб катування не дав бажаних наслідків. Вимучена думка й кріпке слово швидко вислизнули з голови, і знову залишилися споріднені між собою печаль, образа й нестримне бажання покласти голову на теплі Катеринині груди і, як учора, задрімати.

Він зітхнув і сказав:

— Я хотів би зайти до вас, поговорити спокійніше.

Вона не зрозуміла його й відповіла:

— Ви надто настирливі!..

Радивон зауважив:

— Під цим дощем розмочуються й думки. Я хотів тільки посидіти в затишному кутку.

Проте він був нещирий; він почував себе ображеним, слабим, маленьким і плекав думку про її пестощі.

Нарешті Катерині остогидло його заїкання, й вона сказала:

— Я признаю все те, що вчора трапилося. Це вас мусить задоволити. Але вважаю, що то був просто випадок. Забудьте про нього й не сушіть собі серця.

Вона розраховувала припинити на цьому розмову, але слова її не справили на Радивона відповідного враження. Навпаки, вони здались йому не такими терпкими й подавали якусь надію.

Він повеселішав і сказав бадьоро, з розрахунком на дотеп:

— У вас невиразна термінологія. Моє серце у вогкому й міцному панцирі; йому не вадить стиснутись раз чи двічі, коли воно й має якесь відношення до нашої розмови.

Вони знову замовкли, і Радивон скористався з цього, щоб направити путь до її готелю. Та Катерина була непохитна. Вона ніби зважилась офірувати своїм капелюшком, розмочити його на дощі, але дотриматися свого вередування, своєї ухвали. Це дратувало Радивона; він гнівався, м'яв пальцями поли кожуха й кусав собі губи.

Так і минув увесь вечір на вулиці, під дощем. Він був різким контрастом учорашньому минулому вечорові, точно й подібно, як природа протиставить теплий весні вогку колючу осінь. Катерина була жорстокою, егоїстичною; вона щільно затулила всі свої інтимні тайники й не хотіла втручатись у чуже лихо. Радивон носив у собі невдовольнені бажання, що рвали йому груди, і був гнівний, спантеличений, ображений. Здавалося, що ці дві людини багато років ворогують між собою, надокучили одне одному й вийшли востаннє зустрітись, щоб поділити надвоє якусь інтимну річ і більш не нагадувати про себе. Один із них наче був байдужий до цієї розлуки, другий — ніби повертався з цвинтаря.

І лише під кінець вечора, стоячи в під'їзді театру, Катерина зрадила свою, може, й удавану, байдужість і, прощаючись, сказала зі співчуттям:

— Ви не тривожтесь... Це мине, обов'язково мине... і ви знову будете ходити до театру.

Та Радивон уже нічого не чув. Він механічно потиснув її руку й побрів додому.

Ідучи порожніми сонними вулицями, він дивувався всьому, що трапилось. Позавчора він був спокійною, урівноваженою людиною, сьогодні він стривожений, з якимсь невиразним хаосом у грудях. Відкіль це прийшло, й що це є? Як сталося, що вчора він знайшов близьку собі людину, а сьогодні та людина зреклася його? І хіба приступна людській душі така раптова зрада?!

Він похилив голову на груди і, за рефлексом, на розі майдану повернув не в бік свого житла, а до міського парку.

Дощ не вщухав, продовжував своє комарине дзеніння і множив йому смуток.

Тимчасом Катерина оглядала свій капелюшок, зморщувала ніс і гнівалася.

— Пропав вечір!.. Пропав вечір!..

Згодом вона заспокоїлась і так само, як перевіряла свій гардероб після вистави, проаналізувала вчорашні й сьогоднішні події. Логіка її була така:

"Вчора був один настрій, сьогодні — інший... А може, я розгнівалася на нього за те, що він моргав мені?.. Справді, він засоромив мене перед усім театром!"

А пізніше, скидаючи панчохи з лівої ноги, вона застигла на секунду, розчаровано повела бровами й пропустила по губах уславлену готову фразу:

— Всі чоловіки однакові!

Потім узялася за праву, справила думки в інший бік і ліниво посміхнулася:

— А цей... тютій! Кортить йому, та не вміє ради собі дати!..

І закінчила авторитетно:

— Зовсім не путящий... Не зна, з якого боку підійти... Тільки кривдить цнотливих жінок!..

XI

Радивон Саран закохався в оперетову примадонну Катерину Нарош. Цього висновку дійшов він сам тижнів за два після першої зустрічі з Катериною. Спочатку він не розумів, що з ним трапилось, не міг вияснити причин, через які він утратив спокій, і тільки пізніше, спостерігаючи самого себе та вислуховуючи Катеринині натяки, він збагнув, що ці його хвилювання, незрозумілий розпач ведуть до вельми серйозних подій у його особистому житті, і що їх слід кваліфікувати як кохання до тої руської дівчини.

Власне, він і не знав би, що ту його нервозність треба називати коханням; йому розтлумачив це товариш із комунгоспу, коли їм довелося знову мати спільну розмову й коли Радивон, оминаючи свою особу, розповів ніби про свого товариша, що звернувся до нього по інтимну пораду.

Товариш із комунгоспу, що, як говорилося, мав аналітичний розум, сміливо поставив діагноз і засоромив Радивона. Він сказав:

— Твій товариш — баба невмита і, як усі закохані, — дурень!

Радивон зніяковів. Хоч і не було вже сумнівів, що його тривога має за причину Катеринине існування, та все ж він не вважав за можливе об'єднати своє чуття й підпорядкувати себе самого цьому слову — кохання.

Ох, який же сором! Він, Радивон, статечний комуніст, цілком доросла, навіть літня людина, громадський діяч, який не минає промови, щоб не закликати до майбутнього — епохи соціалізму, він, отакий серйозний, відважний у боротьбі, носій ідей нової породи людей — і він попав у лабету життєвої дрібнички, з його здорового погляду — примхи, що гідна розпутників, у яких прикінцева ціль — використати життя якнайвигідніше, не турбуючись ні про майбутнє, ні про своїх нащадків.

А й справді дивно все це! Ходить людина, інструктує нове життя, судить в ім'я совісті, справедливості, безкласового людства, користується довір'ям своїх сучасників, і раптом дізнається: ця людина — злочинець. І, може, навіть не злочинець, а тільки боягуз, хворобливий маніяк, власник ненормальних інстинктів, але ж, у всякому разі, не той, кого звик бачити щодня, хто своєю повсякчасною роботою, чесністю довів, переконав і звів до звички, що він, безперечно, тип, індивідуум, — ідеал свого часу.

І він подумав, чи не скривдив уже довір'я своїх товаришів.

"Але ж я не знаю, як це трапилось, — перебігла думка. — Я не хотів цього, не шукав... Однак хто ж мені повірить?"

Та поволі він набув спокою. Може, навіть не спокою — лише рівноваги у своїй внутрішній тривозі. Дуже часто людина, переступивши раз назавжди поріг свого лиха,

починає вплітати його в свою істоту і в неминучості якимсь інстинктом рівноважить його поруч з іншими своїми переживаннями.

Тепер Радивон зрозумів дещо з того, що трапилося з ним останнього часу. Стало ясно, чого він блукав під дощем, чого ходив до театру, в акторську вбиральню, чого червонів під хитрим, прикритим віями поглядом досвідченого театрального швейцара і взагалі зробив дещо таке, що аж ніяк не імпонувало його громадському становищу.

Це нове відкриття й удруге пережиті подробиці смішних сцен пригнобили його. Правда, все те робилося щиро, навіть із муками, але в спогадах воно набрало іншого характеру; ті безглузді зітхання, раптові зриви в настрої, дикі нетактовні вихватки проти самого себе, — все це пасувало шістнадцятирічному хлопцеві, вперше закоханому, і аж ніяк не Радивонові, що мав моральне завдання оминати свою особу й прилучатися з усією твердістю й відповідальністю, яку поклала на нього нова історія, лише до того, що мало цілі загально-неминучі — громадські.

Але не тільки минуле, вже безповоротно зроблене, а й майбутнє цієї прикрої події з особистого життя Радивона було невиразне, не застережене від якихось експансивних форм, що потім дадуть йому досвід і сором, такий самий, як згадка про вбиральню примадонни, де він пробув кілька хвилин під допитливим поглядом акторської богеми.

Найскладніше для нього питання — його невроз, його останні вчинки, що далеко відходили від меж нормальних вчинків людини його віку, — були розв'язані: він закоханий; та що робити далі — він не знав. Справді, становище його було безпорадне; Катерина належала до іншої верстви, він не знав її психології, не знав її намірів і, головне, не міг передбачити кінця своїм поневірянням, так само, як і не знав, для чого й кому було потрібне його кохання до оперетової примадонни.

В одному він собі признався: збудження тривоги в його естві дало йому радість, що інколи притамовувала навіть сором, розпач і всі сумніви, які йшли від тієї ж тривоги. Романтика охопила і його спокійне загартоване серце. Він інколи пробуджувався від мук, від важкої роботи й думав: стривай, чого мені бринить серце, що в мене доброго, чого я сподіваюся сьогодні чогось такого ніжного, як весняний вечір, коли без причини, раптом, здіймаються груди і за плечима ніби виростають крила? І перед очима вставала Катерина, сама Катерина, без Олени, синів, без будь-яких думок, без розпачу, ніби він сьогодні тільки народився й уперше побачив блакитну далечінь, що манила з вікна його хати й обіцяла за довгий вік показати багато нового й хорошого. Тоді він переставав думати і, як кожна людина, віддавався уяві. Йому здавалося, що він десь ходить по луках із отією — як назвати, хто вона? — русавою дівчиною й п'яніє від млосних запахів літа. Будучина танцює йому інтимним загадковим метеликом, а життя таке прекрасне, що жити його, пережити і знову почати! Безперечно, всі такі щасливі, як він, принаймні мусять бути щасливими включно до худорлявого коника, що вирвався з-під ніг і плигнув на зелених крильцях уперед, у ту блакитну далечінь.

Такі хвилини уяви, сонячні, дитячі, позбавлені будь-якої теорії, класової свідомості, без якої Радивон не підходив ні до одної думки, давали йому радість, будили енергію, підмолоджували м'язи й інстинктом надолужали відчуті, що будучина велика,

безкінечна й неосяжна у своїй величності.

Але раптом поверталися сумніви:

"Це прекрасно! А тепер як бути? Що робити завтра, сьогодні?.. Адже й радість покладає якісь обов'язки!"

І Радивон почав шукати відповіді на ці строгі питання.

Спочатку він звернувся до літератури й перечитав увесь матеріал із нового побуту, але ніде нічого не знайшов такого, що б могло йому хоч підказати, як бути в такому випадку, коли Радивон Саран, голова міської ради, закохався в оперетову примадонну. Він згадав, що торік, коли він був у будинкові відпочинку, йому попалися під руки книжки Блакитного; з нудьги він прочитав новелету, як один хороший партієць звернувся до секретаря осередку з подібним запитанням і як той секретар розвів руками над притичиною. Цікаво, однак, знати, що зараз сказав би той секретар, і чого так довго не відповідають йому з окружкому?

Потім він обережно пробував дізнатися дещо в своїх товаришів, але й товариші не допомогли; вони то не знали, то відмовчувались, то сміялись і з легковажними натяками відсилали до якоїсь Баськи, що була вельми досвідчена в подібних справах.

І кристалізувалось враження, близьке до істини, ніби на той час суспільство соромилось того слова "кохання" й викинуло його з життєвого вжитку, надавши право кожному розв'язувати самому такі дрібні, інтимні й навіть сороміцькі речі.

Радивон був частка того суспільства. Він так само соромився відкритись кому прямо й пораятись, хоч би так просто й щиро, наче то йшла річ про кір, на який недавно хворіли його Максим та Ларивон. А тим часом його наміри, його єство були повні суперечностей; він не уявляв, як треба інтимні сполохи, що одвідали йому груди, обернути в розмірене, точне життя. Розгублений, він тільки згадував, що тоді, в театрі, він помилився, коли сказав собі, що кохання — то річ пуста, гідна лише комсомольської легковажності.

Нарешті він ухвалив звернутися по раду до Олени. Це був товариш, який не висміє його, не засоромить якоюсь мораллю, а щиро поставиться до нього й пригріє його біль. Правда, вона мало розуміла його, майже зовсім не розуміла, та зате його лихо вона вважала за своє й охоче, віддано підставляла свої змучені груди, щоб прийняти на себе частку його мук.

Але саме тоді приспіла думка, що, власне, Олена і є якийсь найбільший чинник у цій плутанині і що він не може оминати його, не поранивши свого найближчого товариша. Він облишив свою ухвалу й щовечора, йдучи до Катерини, продовжував брехати, сподіваючись, що, може, завтра чи позавтра щось стороннє, несподіване розрубає грубий вузол його переживань, припинить його брехню і справить його на правильну думку.

XII

Катерина прокинулась пізно, о дванадцятій годині дня. Був понеділок, вихідний день робітників мистецтва; жодних робіт, проб чи підготовки до вистав не передбачалося аж до другого ранку. Можна було вволю поспати — на що й слабують

робітники мистецтва і чого їм завжди бракує, — а решту дня віддати на свої потреби.

Вона простягла ноги під ковдрою, вирівнялась і застигла в затишку зігрітої постелі. Учорашній вечір, власне, час після вистави — кілька годин тому — пробіг в уяві приємними спогадами й зворушив їй губи невиразною, сонною усмішкою. Та раптом вона згадала за листи, що ранком занесли їй у номер, і губи зрушили на своє місце, прийняли звичайну форму, а на лиці відбилась цікавість і гримаса заклопотаності, що кривить лице всім гульвісам, коли вони стають перед неминучою потребою застебнути на собі штани чи одягти й зашнурувати свого чобітка.

Перший із двох листів, що витягла вона з-під подушки, був від її чоловіка. Він, скромна людина, завідувач різниці в одному з глухих провінційних міст, посилав їй свій ніжний привіт, поцілунок і дуже турбувався за її кволе здоров'я. Увесь лист — великий канцелярський аркуш паперу — був заповнений описами фактів із особистого поточного життя автора, аж до того, як він останнього разу ходив до лазні, новинами, що стались у їх місті, і наприкінці — плаксивим оповіданням про його взаємовідносини з комунгоспом, де раз у раз йому грубіянять і намагаються пошити його в злодії.

Закінчував же він уклінним проханням приїхати до нього хоч на кілька днів, бо він дуже сумує за нею, та не зраджувати його, бо від цього йому боляче і він аж ніяк не хоче, щоб хтось там, хоч випадково, зганьбив його ім'я.

Після ще одного поцілунку та інтимного підпису була приписка, де говорилося, щоб примадонна Нарош щодня, коли виходить із дому, одягала теплу фланелеву білизну, матерію для якої купував чоловік, а шила тітка примадонни, Настя-старша, і що лише таким чином можна уникнути ревматизму та зберегти його щастя і її щастя — її чудовий голос.

Катерина скінчила читати і зневажливо кинула насеред хати той аркуш паперу, змережаний дрібними акуратними літерами.

Цей інтимний реалістичний твір її чоловіка, побудований на родинному й, безперечно, правдивому матеріалі, не справив на неї ніякого враження: ні радості, ні суму, хіба що гримаса на лиці стала ще неприємніша, гидша, ніби була вона від шлункового болю. З усього листа в голові залишалася лише одна фраза, де говорилось про застереження від ганьби імені її чоловіка. Це ім'я, власне, незграбне прізвище, що носила його й Катерина, не мало нічого спільного з ефектним театральним псевдонімом примадонни. Воно було на диво коротке і при зміні нормального наголосу ставало сороміцьким словом. Катерина завжди червоніла, коли доводилось їй почути своє справжнє прізвище; тепер же вона з якимсь здивуванням проказала його спочатку з нормальним наголосом, потім — сороміцьким, і на тому закінчила думати про свій далекий дім.

Другий лист був від її подруги, так само оперетової актриси. Та писала їй із далекого Сибіру, сповіщаючи свою нову адресу. Вона увосьме обіцяла їй скоро надіслати досить змістовного листа про свою особу і прохала не гніватися на неї за короткомовністю. Невеличкий заяложений шматочок паперу був насичений охами й ахами, ніби вони взяли на себе обов'язок підмінити собою всі інші вирази, що

об'єднували почуття темпераментної південної людини, яку завіз жорстокий театральний політик аж у холодний Сибір.

Катерина швидко пробігла його очима й зійшла з ліжка. В кімнаті було холодно й неприбрано, як і того вечора, коли сюди вперше завітав Радивон. На стільцях валялися ті ж речі жіночого туалету, але при денному світлі вони багато втратили із свого вигляду й справляли враження недопраних брудних ганчірок. Взагалі день багато дечого змінює; той хаотичний непорядок, що впав тоді в око Радивонові, як навмисна художня невитриманість актриси, був не що інше, як неохайність пожильця цього номеру. Сам лише умивальник наче стояв осторонь від того бруду, що панував у кімнаті, й нагадував, що ніби й тут усе ж існує якесь правило гігієни. Та проте й він був такий старий, що здавався сліпим; і не стояв він, а ніби сидів, дрімаючи своїми щілинами, і в напівсні пригадував свою молодість та образи, що зніс він від людського буяння за час свого довгого, такого довгого життя, що його низ, колись офарблений у білий колір, від плювків та дотиків брудного чобота став сіро-чорним, мертвим, як осіння мокра рілля.

Вона накинула на плечі пропітнілий капот, розпалила примуса й сіла на підлозі, упершись сонним нерозбурканим поглядом у жовті язички вогню.

Поволі повітря кімнати стало висушуватись і зігріватись. Тоді Катерина підвелась, переступила через лист свого чоловіка, підійшла до столика, що стояв під вікном, і, поки грівся чай на примусі, почала складати відповідь на милу вістку своєї подруги.

XIII

Вона писала:

"Дорога моя Люсі!

Оце щойно, у ліжку, прочитала твого листа; поспішаю відписати. Якраз тобі щастить — сьогодні понеділок, є багато вільного часу, є про що й сказати. Щастить тобі двічі — я маю ще й хороший настрій, проте могло бути й не так. Учора один дурень улаштував дорогу вечерю, а ти ж знаєш, що в цих випадках доводиться багато пити. Тобі не пояснювати, що відмовитися від такої вечері надто важко, хоч, правду сказати, той учорашній карась дуже гидкий, від нього смердить оселедцями, і я воліла б більше його не зустрічати. Та проте нам часто доводиться офірувати собою. Наш директор — не розумію, чого його називають отруком[61], — говорить, що подібні особи, — це ті, що підносять мені вечері, — і є найнадійніший кадр наших слухачів, і що з ними треба підтримувати зв'язок. Офірую, що ж поробиш! То от, вечеряли, пили. Коли ж п'ємо ми, то ніхто з нас не думає за похмілля, а це ж... ах, яка це неприємна річ! Я сьогодні тільки збагнула, що за послугу зробив мені вчора наш балетмайстер. (Одначе, що за милий хлопчина! Іншим разом я обов'язково напишу про нього.) Він сидів поруч зо мною й порекомендував запивати токайське холодною водою з содою. Я послуhalась і, знаєш, прокинулася сьогодні, як після причастя. Свіжа, спокійна й здорова, ніби про ту вечерю й чути не доводилось. До речі, ще про вчора: було таки весело! Той спритний дурень цілував мені п'яти, а потім... проте ти знаєш не гірше за мене, на чому це кінчається. (І хотіла сказати про того хорошого рецепта... Не знаю, як це й вийшло так,

що збочила на дрібниці.) Так от, вживай холодної води з содою — ти будеш мені вдячна — і порекомендуй це саме й Альфредові Івановичу; я працювала з ним минулий сезон і знаю його ранкові муки. Одначе прохаю тебе не приховувати цього цінного рецепта лише для себе та для Альфреда Івановича: рецепт мусить стати, сказати б, громадською власністю..."

Нарешті примус підігрів як слід дно старої нікелевої кавратки, що належала до інвентарю готелю, чай закипів, і Катерині довелося на цьому перервати писанину. Вона загасила вогонь, дістала з долівки щербату чашку і, відшукавши десь під капелюхом уламки черствого бублика, сіла снідати.

Але чай був несмачний; він відгонив готельними блощицями; а від бублика тхнуло гримувальними фарбами, і Катерина облишила намір підкріпити себе до обіду. Цю перерву вона скористувала лише на те, щоб дати лад своїм зачосам, звично нафарбувати губи, і потім знову взялася за листа.

Вона продовжувала:

"Дорога Марусю, ти турбуєшся, — як я живу? Як бачиш, не нудьгую, скаржитись і плакати нема причин. Маю хороше товариське оточення, користуюся успіхом на сцені і взагалі — у місті... До речі, хочу похвалитись: цього сезону я надибала оригінального закоханця. Як тобі й сказати, хто він такий... ну, щось таке, як губернатор, чи щось подібне до того; у всякому разі, важна особа в місті. Утьопався він у мене до чортиків. Приходить майже щовечора, але більше мовчить, супить чогось брови й зітхає, ніби він на порі лише першого кохання. Інколи бувати з ним надто приємно. Він такий сильний і цільний, що... ну, я тобі скажу так: після нього легко й ніжно засинається, так легко, як то бувало тільки в дитинстві. А більше він нудний і похмурий. Він не любить, коли його подратувати хоч трохи, не хоче зо мною показуватися на людях і навіть кричав на мене. Я його боюся трохи, боюся ще й того, щоб він не запропонував мені одружитися з ним. Ну, що йому тоді скажеш?.. Взагалі він багато надає ваги такій дрібниці, як оце сезонне кохання. Ну чого б йому? Діставсь моєї уваги — я з ним буваю добра — і задовольнився б. Так ні, він ще й зітхає, — піди ж ти, яка невдячність!..

Чи подобається він мені? Мабуть, ні, бо, повторюю, він невдячний, неоковирний якийсь, і інколи від нього тхне чимсь нехорошим. (Уяви собі: рішуче відмовляється від одеколону!) Я б із радістю позбулася його, та він дуже настирливий, і потім говорять іще, що ці мої відношення з ним можуть стати в пригоді нашому театрові. То я й терплю. Правда, воно трохи й приємно ще визнавати, що за тобою волочиться хтось такий, подібний до губернатора.

А втім, він буває й хорошим, безпосереднім, як дитина, і навіть ніжним. Тоді справді хочеться голубити його й любити... Та це ж буває рідко. До того... ти розумієш? він кричав на мене!.. Признатися, я віддячила йому за це: один вечір водила його під дощем годин із чотири й не пустила в хату, а два других — зовсім утекла від нього... Хай знає, з ким і як поводитись!

Та досить про нього, бо, чого доброго, ти подумаєш, що ця інтрига десь мене болить. Не зроби такого припущення, бо помилишся. Скажу по правді: лише цікавить.

Наприклад, я й досі не встановила, з чого йому сталося, що він прилип до мене?.. Говорять, що в нього стара й погана жінка. Ах, Люсі, невже і я буду старою?! Не треба, нараз краще повіситись... Не треба, не треба, не треба!..

Нічого не пишу про наш театр, бо це тебе мало цікавить. Та й нового нема нічого. Наш директор потроху чіпляється до мене й теж вимагає "уваги". Не знаю, що з ними й робити? Доведеться, очевидно, поступитись, бо, як тобі відомо, я не люблю сваритися з людьми, тим паче, що від нього багато залежить.

Оце, мабуть, і кінчаю. Не все ще сказала, та мій шлунок нагадує про себе, мушу і його задовольнити.

Пиши, дорога Люсі. Твої листи нагадують мені той час, коли ми з тобою юними шістнадцятками підходили до театру... Скільки страху, побожності і хвилювання! А тепер... ми, мабуть, уже не ті... Прощай!

Катерина.

Р. С. Мало не забула: дізнайся, будь ласка, за хутра; говорять, що там, у Сибіру, їх багато і вони дуже дешеві. Мені треба було б білого під зелене манто. Взагалі, коли трапиться щось цікаве — у тебе ж смак є, — то придбай для мене. Черкни в цій справі обов'язково, я чекатиму.

Катерина".

На кінець цього писання в кімнату ввійшла дівчина, готельна прибиральниця, й почала з грюкотом переставляти речі. Але Катерина не звернула на неї жодної уваги й віддалася вся перевірці написаного. Вона прочитала раз, потім і вдруге, і вдовольнилася. Хоч у листі тому й було дещо неправдиве, — наприклад, ніякої вечері вчора не було, вона лише решту ночі пробула з балетмайстром; воду з содою їй рекомендували теоретично, та й то із застереженням, що цей рецепт годиться тільки до чистої горілки; крім того, там було ще й багато дрібничок, що аж ніяк не відповідали дійсності, — але все ж вона вважала його за щирий і навіть дотепний. Ну що з того, що вчора не було вечері? То вона може бути завтра! А з цього і з тих двозначних натяків, що вона розкидала по всьому листі, подруга мусить знати, що Катерина не нудьгує, живе, як і належить жити оперетовій примадонні, і що коли вона, подруга, цього не має, то хай вона позаздрить щасливій Катерині. І тільки в одному місці вона зробила невеличку поправку, а саме: слово "Маруся" змінила на "Люсі". Друга оперетова примадонна так само не любила, коли її називали справжнім ім'ям.

Вона загорнула цю писанину в блакитний конверт, зітхнула з полегкістю, ніби скінчила важку й довгу працю, далі нашвидку вбралася — їй таки хотілось їсти! — і вийшла з готелю.

Та перед тим, як дістатися їдальні, вона завернула ще на хвилину в театр і звідти телефоном переказала Радивонові запрошення на сімейну вечірку, яку влаштовувала сьогодні професійна спілка робітників мистецтва.

XIV

У горішньому фойє міського театру було багато світла. Театральний електротехнік, Васька Грінь, прислужився своїй спілці і зробив спеціальну електричну снасть на

чотири жирандолі. Лампи для цього він викрав — сказати б, узяв без дозволу адміністрації — із сценічних софітів, а дроти запозичив на електростанції, куди він вхожий був, як своя людина. Звичайні меблі фойє кудись зникли. Натомість поставили багато столиків, що відразу змінили статечний вигляд театральної зали на приміщення дешевої їдальні.

Вечірка почалася з концертного відділу.

Незвичайного зросту, мало не під стелю, громадянин, як виявилось потім, із фаху борець, зліз на тимчасові помостки, поставлені в ленінському кутку, і проконферував початок і перший номер.

Він був хлопець бувалий, бачив багато столичних конферансьє, через те й сам наважувався бути столичним, дотепним.

— Громадяни члени, — сказав він, — зійшлися ми, як би для культури й соціалізму. І те, і друге аж ніяк не говорить за сльози, тому допоможіть один одному позбутися нудьги й суму... А за цим дозвольте вам рекомендувати співачку...

Він подумав хвилину і сказав таки дотеп:

— Та вона просить вашої ласки, бо три дні тому її батько хворів на шлунок, і через те їй трохи хрипить.

Співачка справді хрипіла; вона була не в голосі чи й зовсім без голосу і ніяк не могла подолати вокальних викрутасів, що трапились їй у пісні. Від цього вона почервоніла, потім захрипіла ще дужче і раптом, увірвавши пісню, втекла з помосту. Конферансьє пробував її зупинити, та вона подивилась на нього такими злими очима, що він, незважаючи на свою велику силу, мимохіть збочив на край помосту і дав їй дорогу.

За співачкою вийшов балабайник. То був віртуоз свого інструмента. Він поволі підтяг струни і, підспівуючи гунявим голосом, виконав (ах, не дивуйтесь, що це балабайка!) ліричний номер із родинною темою: про квочку і курчат, номер, що він виготував його ще тридцять років тому.

Він зважився виконати зразу ж і другий номер, та несподівано з балабайки вислизнула одна клепка й охолодила його запал. Проте він не втратив надії ще чимсь потішити своїх односпілчан і тут же на помості сів латати свого інструмента.

Тим часом публіки прибувало. Столики, що на початку вечірки стояли в рівній лінії і були зайняті лише членами спілки, тепер сховалися у невідмітнім морі людських голів. Хтось подав чутку, що спілка Робмис улаштовує сьогодні танці, і охочі до цього спорту всіма правдами важили дістатись у театр.

Хоч і вмовлялися, що кожен член спілки має провести з собою не більше як двох гостей, та цього не дотримались і легковажно збільшували назване число. Перепон до входу в театр майже не було; контроль біля входних дверей радів за людність вечірки і охоче пропускав усякого, хто тільки підходив до нього й посилався на якесь там прізвище члена спілки. Пізніше, правда, і він збагнув, що може статися перевантаження приміщення, і почав чинити опір настирливим гостям, та було вже пізно. Вони йшли без його дозволу, беручи штурмом вхід до фойє, а як ні — через вікна

чи якісь запасні входи, що невідомо як ураз стали приступні всім тим, хто ще лишився по той бік дверей.

Скоро склад присутніх визначився за збірною різнокольоровою ознакою. Тут були вже підлітки — золотушні дівчатка, що, не зважаючи на початок зими, одяглися в перебрані за літо білі плаття, хлопчаки, що сумували за футболом, галантні молоді люди з зачосами під хвацьку польку а la Сосюра, смурні й розчаровані особи з далеких окраїн міста і безліч інших, що плекали думку витанцювати хоч би принаймні неофіційний приз.

Тихий мирний гомін, що характеризував собою початок вечірки, поволі став переходити в галас. Десь у напрямку буфету несподівано брязнуло скло. Почали вибухати корки з пивних пляшок, і в повітрі запахло ячмінним солодом. Окремі голоси, до того інтимні й воркотливі, стали підноситися до високих сміливих нот. Хтось у далекому кутку, за колонами, почав пісню; хтось другий наважився йому вторити, але раптом усе це увірвалося кріпкою товариською лайкою.

Конферансьє зі свого помосту перший помітив безладдя, що якимось несподівано й тихо вкралося у вечірку. Було вже надто весело всім, веселіше, ніж він рекомендував у своїм вступнім слові.

Передбачаючи можливі та небажані наслідки цього галасливого масового настрою, він ухвалив собі знову за всяку ціну захопити увагу присутніх. Та його дотепи вже не діставалися вух слухачів, а ближчі виконавці, що мали бути біля помосту, раз у раз зникали поза межі фойє і тим зламували заздалегідь намічену програму.

Тоді він махнув рукою, витер піт із чола і оголосив перерву концертного відділу на невизначений час.

XV

Радивон прибув у театр із запізненням. Уже більшість гостей і членів спілки були напідпитку. Кожен із них визначив свій настрій і не звертав уваги на інших, хіба крім тих, із ким безпосередньо розпивав пляшку пива.

Він протискався в фойє і зупинився біля помосту, не маючи змоги рухатися далі. Потім його відсунули до стіни, у кутку, і він так і залишився стояти, підпертий з усіх боків людським тілом.

Згодом він зробив спробу обійти поміст і дістатися середини фойє, але група хлопчаків, що пошепки змовлялася проти якоїсь гонористої текстильниці, відтиснула його до вікна й загородила собою дорогу. Тоді він сів на лутку і став чекати слушного моменту, щоб вибратися з цього полону.

Але раптом публіка біля нього розсунулась і звільнила прохід. Слідом за цим з-за помосту показався хлопчина років сімнадцяти, театральний кур'єр. Він тримався лівою рукою за горло і блював.

Конвульсійно поводячи губами, він зробив кілька кроків у напрямку вікна, але знесилені ноги відмовилися тримати п'яне тіло, і він упав, діставши головою Радивонових ніг.

Незабаром його прибрали; і натовп знову з'єднався плече з плечем і знову полонив

Радивона.

По тій сцені йому стало моторошно, і він остаточно втратив надію пробитися далі.

Нарешті, після довгого нудного чекання, до нього підійшла Катерина. Її, очевидно, повідомили про його місцеперебування, бо наблизилась вона до цього вікна впевнено, як людина, що знає, де знайти їй потрібну в цю хвилину річ.

Вона звела брови на перенісся й сказала:

— Я прийшла по вас, бо ви ж, як вовк, — людей жахаєтесь... Ходім, наш столик близько буфету, за колонами.

Вона нахилилась до нього й дихнула йому в лице алкоголем, їй було, мабуть, жарко, бо щоки її розшарілися, а лаковані зачоси розкудлились на скронях і матлались у повітрі від кожного повороту голови.

Радивон мовчки встав із лутки й витяг із-під чужих колін свою теку.

Катерина супилася далі.

— Можна було б прийти й раніше... Здається, я так прохала? Та ви тільки вмієте добре кричати!

Вони йшли вже поміж столиками; Радивон неохоче виправдовувався:

— Я прийшов давно, та не міг пробитися крізь цей натовп. Раніше ж був на засіданні.

Але Катерина з якихось причин продовжувала бурчати, не звертаючи уваги на те, що він говорив. Вона йшла спереду — перед нею охоче поступалися — і час від часу повертала до нього голову, кидаючи йому кілька вразливих слів. Згодом він припинив свої виправдовування, замовк і, йдучи, став спостерігати неймовірний клекіт, що панував у фойє.

Попервах йому впав в очі головний розпорядник вечірки з великим червоним бантом на грудях. Його спина вже була вифарбована крейдою, з очей зникла ясність тверезого, але він, похитуючись, ніс іще кудись повний ящик пива. Очевидно, він забув про свої обов'язки і разом із іншими пристав на раду необачного конферансьє.

Дивлячись на нього, Радивон не без підстав подумав про трагічний кінець цієї вечірки. Та, оглядаючись далі, він зрозумів, що розпорядник не виняток: кругом, за всіма столиками, сиділи товариші, що вже були напівп'яні. Їх вуса промочувались у склянках із пивом, а затуманені, посоловілі очі ширяли, ні на чому не зупиняючись, попід стелею фойє. Кожен із них відкопав якусь інтимну болячку чи радість і спішив доповісти про неї тому, хто сидів поруч нього, аж ніяк не турбуючись, чи слід же говорити про це в якійсь мірі сторонньому, випадковому сусіди по столику. З усіх кутків ніби вистрибували окремі п'яні зойки, повні щирості, похвали чи гніву й інколи навіть відваги.

І Радивона охопив жах. Він хотів був тікати від цієї масової п'ятики, та його спинила Катерина.

Вони наблизилися до столика, і вона відрекомендувала його своїм гостям. Проте, то була річ майже непотрібна; він зустрів тут кілька акторів, що вже добре знали його з давнішніх візитів до Катерини, та лише двох незнайомих товаришів.

Спочатку Радивон зникнув від цієї зустрічі. Йому вперше доводилося демонструвати перед чужими, що, може, добре його знають, оце своє знайомство з оперетовою примадоною. Безперечно, їм западе підозра щодо їх — Катерини й Радивона — відносин, і до того підозра дуже близька до істини, рівнозначна викриттю. Він аж ніяк тепер не зможе пояснити перед близькими товаришами свої часті одвідування театру любов'ю тільки до сценічної форми вистав. Тим часом такі ніби невинні причини, обачно уґрунтовані на формулах, що їх виголосив колись товариш із комунгоспу, і досі визволяли його, не викликаючи жодних сумнівів. Його становище погіршувалося ще й тим, що Катерина зовсім несподівано почала говорити йому "ти". До цього вона старанно уникала інтимного займенника, але тепер повторювала його без кінця, очевидно, намагаючись довести цим свою близькість з головою міськради.

Радивон густо почервонів і сів на вільний стілець.

Але знайомі Катерини стріли його радісним вітанням, і він заспокоївся. Вони зразу запропонували йому пива. Він довго відмовлявся, нарешті поступився перед їх настирливістю, що межувала з насильством, і спорожнив кілька склянок. Тоді йому стало вільніше; він забув про п'яного розпорядника, а острах за викриття відносин із Катериною якось сам собою випав із голови.

Коли сіла й Катерина, один із товаришів сказав:

— Вип'ємо за жінчину... і майбутнє!

Йому це не пасувало, бо був він таранкуватий і кривий.

Катерина прийняла тоста на себе і відповіла таранкуватому п'яним сяйвом лиця.

Вона, як і завжди, була красива, гнучка і приваблива.

Радивон подивився на неї, простежив за її рухами і сказав собі:

"Хтось обізве її хорошим товаришем. Вона й справді нікого не цурається, чула і навіть сердечна. Але вона не подібна до жінок, із якими він зустрічається у своїй повсякденній роботі, не подібна навіть до Олени, що відмежувалася за хатніми справами від громадської роботи. Усі її інтереси, усі її рухи скеровано лише на відносини з чоловіком. Інше — все побічне для неї чи випадкове. Ось тепер оце вона моргнула таранкуватому й покладає на це якісь надії..."

Він подивився вбік на свого товариша, і той, до того милий йому, несподівано став бридким.

"Теж дурень!.. В'язне до неї, наче не видно, що за золото!.."

Проте йому стало соромно цього почуття:

"Я ж забув про себе... Мені пак не слід кривдити інших..."

Він зітхнув і знову зібрав свої, видно, вже звичні, думки:

"Вона не схожа на жінок, що у всіх зворотах життя — у радощах, горі, дрібницях, спільній роботі — однаково щирі, чулі і, коли того треба, віддані й героїчні. Її ж щирість і доброта мають лише одне призначення і одну ціль — бути принадою до красивого тіла, пестити свого вибранця й тим скласти собі щастя. В іншому — вона німа і холодна, як крига.

І ця жінка зайняла певне місце в моєму житті. Далі від неї, далі від цього п'яного повітря. Я завинив перед Оленою, я завинив перед товаришами..."

Він знову подивився на таранкуватого й змінив хід думок:

"Однак цей настирливо взявся... Норовить обняти... Хоч би посоромився присутніх... Дурень!"

І раптом, несподівано для себе, ударив кулаком по столу і крикнув:

— Паскудство!

Всі обернулися до нього, а таранкуватий прибрав руки й поспішив наповнити склянки.

Катерина знизала плечима:

— Тобі приснилося що?

Усі замовкли, усім стало ніяково.

Деся на помості уп'яте закалатав дзвоник, дарма намагаючись сповістити про початок концертного відділу: ні виконавців, ні охочих слухати не було.

Радивон устав із стільця. Йому неприємно було сидіти поруч із таранкуватим, хоч до решти присутніх, хіба крім Катерини, він і не мав аж ніякого почуття.

Він обійшов столик і попрямував у куток поза буфетом, де, як йому здавалося, було тихо й відлюдно.

Знову на віддаленні задзвонив дзвінок.

Він сперся плечем на колону і примружив очі; він нічого вже не думав, йому хотілося тільки побути на самоті.

Згодом до його вух дістався хрипкий поміркований голос.

Він обернувся і побачив по той бік колони театрального гардеробника, вусатого Степана, що стояв у такій самій позі, як і Радивон.

Степан поважно розводив руками і говорив сам із собою:

— Ну, от, Степане, ми й випили... Трохи за свої, трохи з ласки приятелів... Та й чи багато ж нам із тобою треба?.. Гнівлять мене люди, коли кажуть, що я п'яниця... Склянка, дві, а дивись — і лихо по коліна... Хай жінка знову скаче в гречку, мені тепер дарма!..

Радивонові стало прикро від цієї сповіді. Так само й Катерина... як він сказав — плигає в гречку! — така сама більість інколи охоплює і його серце.

Але до чого тут п'ятика? Нащо йому ті дві склянки?.. Чи не завинив ти, хороший товаришу, перед своєю совістю? До чого ж тут жінка? Ти п'єш своєю рукою, з свого власного хотіння й з дозволу своєї волі!?

Він знову згадав, що майже всі присутні в такому самому стані, як і Степан, і почуття здорової огиди наповнило йому груди. Він одірвався від колони з тим, щоб зразу ж іти додому, та ще одна подія затримала його увагу. То був уже інший прояв п'янства, різко відмітний від юродивого Степанового скиглення. По той бік буфету, від центру фойє, два здорових хлоп'яки вхопилися за борти піджаків і погрожували один одному пивними пляшками. У той момент, коли Радивон кинув на них зір, одна з них із дзвоном і тріскотом уже дісталась своєї цілі — буйної хуліганської голови.

Наспів конференсьє, що втратив уже надію налагодити далі концертний відділ. Його м'язиста міць здалася тут як ніде. Він ухопив обох бешкетників за коміри піджаків і виніс на сходи, немов то була вага, рівна лише навантаженому базарному кошикові.

Радивон зафіксував цю подію ще з більшою огидою; внутрішній пафос і обурення вже минули, він тільки боявся скомпрометувати себе дальшим перебуванням на цій п'яній вечірці і ухвалив зараз же йти додому.

Та на цей час припав і передчасний кінець вечірки. Після бійки й подвигу конференсьє тверезих розпорядників охопила неабияка тривога не лише за чужі, а й за власні голови, і раптом стало гаснути світло по тричі — традиційний театральний сигнал, що пора збиратися по домівках.

Після вечірки Радивон заходив іще в готель, до Катерини. Стривожений залицаннями таранкуватого, він хотів і чекав від неї спростування своїх підозр. Може, той таранкуватий поласував на неї лише випадково, з п'яних очей, і далі того, що він зазіхав на неї на вечірці, і не піде, та все ж йому щеміло десь у грудях, і він хотів, щоб Катерина сама підтвердила його щойну думку і тим розвіяла його сумнів.

На диво, та облишила свій звичайний глузливий і гонористий тон і приголубила його ніжно й чутливо, може, так, як у першу їхню зустріч. Це заспокоїло його, вірніше — притамувало всілякі неприємні згадки, в тому числі й про таранкуватого, і доценту розстрошило ті висновки, що він зробив їх на вечірці.

Він прогаяв у неї годин зо дві і через те повернувся додому запізно.

Відчинила двері і стріла його, як і завжди, сама Олена. Та на цей раз вона мовчки пропустила його біля себе, мовчки увійшла в кімнату, наче зовсім не помітила його повороту.

Від Радивона не приховався незнайомий йому дружинин настрій, і його струснула нова тривога. Чи не дізналася, бува, чого за Катерину? Він цього вже давно боявся, саме з того дня, коли вперше довелося їй збрехати.

Він поспішно роздягся, кинув кожуха на ліжко й допитливо подивився їй у лице. Та воно було насуплене, замкнуте від чужого ока, і вгадати там щось було важко.

Тоді він зважився заговорити перший і запитав про синів. Але Олена замість відповіді злісно хряпнула стільцем, що збиралася була на нього сісти, і відійшла до столу. Там її руки швидко забігали по скатертині, і згодом упав на долівку скляний глечик із водою; упав і з цокотом та дзвоном поколовся на дрібні шматочки.

Лише тоді Радивон зрозумів, що невідворотна хвилина вже надійшла і що його до того хоч приблизний спокій мусить поколотися, як і той глечик.

Нарешті вона підійшла до нього і сказала:

— Ти... де ти був?

Йому стало страшно. Такого тремтячого й разом твердого голосу в неї ще не було ніколи. Та злість, що скривила їй лице, так само була для нього несподівана.

Зав'язаний її голосом, він остовпів, і з його уст вислизнуло:

— У Катерини...

Разом із цим ім'ям із його грудей випорснув і струмок повітря, насичений запахом

перетравленого пива.

На Оленинім лиці здивування підмінило злість. Але це продовжувалось лише одну секунду, саме стільки, щоб Радивон устиг пожалкувати за свою поспішність. Потім гримаса одчаю й внутрішнього болю підкреслила всі її зморшки.

— Значить, її звать Катериною?

Вона піднесла стиснуті кулаки близько Радивонового лица й часто дихала.

Той відхилився, а вона зрозуміла нарешті, що річ не в імені, що ту, яка грабує в неї чоловіка, могли б звати й інакше, і заплакала.

Плачучи, вона робила підсумки своїх спостережень. Уже кілька тижнів, коли й не місяців, він жодного вечора не бував дома... Все поспішав кудись. Забув про дітей, забув і про неї, наче вона йому чужою стала...

Вона знову наблизилась до Радивона й почала кричати:

— Хто ж вона, скажи мені?..

Потім струснула його за плечі й плюнула йому в лице.

— Мовчиш?.. Так і без тебе знаю...

І знову заголосила:

— Гладка розпутна актриса забрала в мене чоловіка... А я, дурна, не йняла віри тим ніби брехням, що точилися в нашому житлокоопі... Думала, що мій Радивон заслуговує на моє довір'я.

То й правда, що різні чутки про Радивонове одвідування театру вже давно ходили не тільки в житлокоопі, а й по всьому місту, й лише він сам наївно гадав, що й досі ще вберігся від небажаних і страшних для нього пересудів.

Його кинуло в піт. Вірна річ, як би дізналася вона за Катерину, коли б про це не говорили?..

Він витер запльоване лице й зовсім пригнічений — ще одне несподіване відкриття! — повернувся був іти до ліжка, коли новий вибух Олениного гніву знову пришпилів його на місці.

Вона плигнула до нього й довго поривалася дістати його лица, та, не вдовольнившись цим, загнала ще гострі нігті в свої худі груди і закричала нестямним істеричним голосом.

Згодом вона трохи опанувала себе і довго — інколи знову зриваючись на крик — корила Радивона за його зраду її, сім'ї і давнього минулого.

Вона говорила йому, що він старий і що сором йому саме в цих літах бунтувати — наче він хлопчисько! — свою кров, що совість його незряча, коли він збирається її, змучену і, безперечно, фізично понівечену Олену, вигнати з хати, і що ця зрада вкоротить і без того вже недовгий її вік. Вона нагадувала йому запасні інтимні дні, минулу їхню молодість, його присягання і, гнівна, покликала громи на його голову за те, що він забув давно перегорнуту сторінку з їхнього життя.

І дивно! Слухав Радивон ці колючі і здебільшого справедливі слова, і пекучий сором не дістав його совісті. Навіть жалю він не відшукав у собі для скривдженої дружини. А зовсім недавно, півгодини тому, йдучи додому, він мучив себе думкою, що найбільший

злочин у його житті — то зрада Олени з усім тим укупі, що з'єднувало довгі роки їх спільне життя.

Він мовчки тупцював на місці, боячись якимсь словом іще більше роздмухати Оленин гнів, і лише гостра роздратованість у всій його істоті відповідала на її муки.

Він дивився на скривлене лице і думав, що плакати природно тільки дітям, що в дорослого надзвичайно розтягається рот, і від того сторонньому стає неприємно, наче йому показали допіру розтятий живіт і нутро його, заюшене кров'ю.

Незабаром прокинулися Максим і Ларивон. Вони посхоплювалися з ліжок, обліпили свою матір білими сорочками і злякано почали шукати на Радивоновім лиці пояснення цієї дивовижної події.

Той кинувся до них, щоб повернути їх до ліжка, та Олена відштовхнула його:

— Геть!.. Не чіпай моїх дітей!..

Це був останній вибух її гніву. Діти ніби повернули їй сили, і вона припишкла.

Пізніш вона вклала їх спати і сіла край столу. Скоро вогник лампи звернув на себе її увагу, і вона, зосередивши на ньому свій погляд, застигла, як у глибокому трансі, наче німа й нежива.

Проте їй багато думалося; думалося, що сьогоднішній день нічим не віщував такого лиха, що сьогодні, як ніколи, вона любила Радивона, і лише вечір, довгий, нудний, призвів її до думок, що нарешті справили її далекі підозри.

Потім вона забула і про якусь Катерину, і про Радивона, і про його зраду. Все змішалось, притамувало одне одного й залишило по собі якийсь страх та почуття порожнечі, вразливої й гнітючої, як *memento* про вогку домовину. І не було вже ні гніву, ні розпачу, лише сльози, терпкі, теплі котилися по її зморщених щоках.

XVIII

Ранок застав Олену на ногах. Тої ночі сон не навідався до неї. До самого світанку вона блудила по кімнаті, переставляла речі, знову сідала до столу чи йшла до синів. Коли де у вікнах засіріло, вона, хоч і було ще рано, пішла до кухні готувати сніданок. Звичайна робота потроху втишила їй біль.

Пізніше вона побудила дітей, одягла, нагодувала — взагалі цим ранком вона багато віддала їм уваги — і випровадила їх до школи.

Вона робила все це з міцно стиснутими вустами, і тільки коли Радивон узяв уже був теку, щоб іти до установи, її знову охопив розпач. Нерви, що хворобливо бриніли увесь ранок, не витримали напруження, збунтувалися.

Вона упала біля його ніг і простогнала:

— Не треба їй!.. Не треба!..

Цей крик із глибини її ества, може, навіть крик давнього часу того, коли вони парувалися, боляче стьобнув Радивона в серце.

Він визволив свої ноги з її рук і, ніби опечений розжареним залізом у тіло, вихопився з кімнати.

Ні вчорашні сльози, ні сварка, ні погрози не вразили його так, як ці кілька слів.

Він біг униз по сходах і ледве встигав хапати губами повітря. У скронях пекло, щоки

шарілися; йому здавалося, ніби він ускочив у такий шар повітря, що згнічував йому тіло й заважав дихати, рухатися, думати.

Щоправда, у тому, що трапилося з ним і що сказала йому Олена, не було нічого нового. Все те — старе, передумане, пережите, як і моє оце оповідання. Може, ті самі слова, що їх учора сказала Олена, сказав хтось уже давно — віків десять тому; і може, від них так само, неймовірно точно, стискувалися чийсь груди. Та відкіль знати про це Радивонові!.. Він думав, що його драма особлива — карколомне відкриття, нове і несподіване і — о жах! — на ньому першому точить свій досвід.

Йому було невимовно важко.

Він ішов вулицею і думав, що Олена, така, як вона є, як була сьогодні ранком, — то все його минуле, рідне й болюче, і відірватися від нього не вистачить сил.

А Катерина?

Катерина... вросла йому в тіло. Без неї важкі вечори, без неї нема сил для роботи, без неї... не можна навіть спинитися на думці, що її вже нема чи не буде.

XIX

У наступний понеділок правління спілки робітників мистецтва на позачерговому засіданні розглядало наслідки організації невдалої вечірки.

На тому засіданні встановили, що кількість гостей перевищила вдсятеро раніше намічене число.

Вони проходили в театр ніби за рекомендаціями членів спілки, а кого саме, — дізнатись не довелося. Встановили також, що дехто з тих гостей прибував із прихованою в кишені горілкою. Пияцтво здебільшого треба було скласти на сторонніх.

Побіля цього було ще й багато інших організаційних недоладностей. Приміром, доповідь про цілі та значення вечірки, як це передбачалося в плані, не відбулася за неявкою доповідача — голови спілки. Дехто з призначених виконавців концертного відділу відмовився виступати, посилаючись на те, що спочивати треба разом усім, а не лише вибраним. З цих причин концерт довелося припинити завчасно. Кадр розпорядників, замість виконувати свої обов'язки, сидів десь біля столиків, сліпий і німий до того, що там відбувалося в фойє. Мало того: саме дехто з розпорядників і подавав своєю поведінкою недобрі приклади тоді вже малоорганізованій масі.

Товариші з Робмису строго засудили ті негативні явища, що були на їх вечірці. Проте зазначили, що й саме правління неухажно поставилося до запровадження в життя цього нового на той час і ще практично не випробуваного елементу в культурній роботі спілок.

Того ж дня Радивона викликали до контрольної комісії. Партслідчий висунув йому обвинувачення в пиятиці та зв'язку з декласованим елементом. Конкретні факти: вечірка Робмису й оперетова примадонна.

У першому Радивон послався на свідків, що були в театрі, і прохав через них перевірити його безперечно правдиві свідчення, а в другому він почервонів, задрижав, але стримався й пообіцяв подати листовні пояснення.

Потому він зайшов до секретаря партійного комітету і там після короткої розмови

одержав наряд на тимчасову роботу в село.

XX

Перспектива відірватися від міста на кілька днів тішила Радивона. Він нітрохи не заперечував проти відрядження, бо сам давно вже думав про нього. Йому конче потрібно було тікати кудись, щоб на якийсь час позбутися тої моральної плутанини, що вже до краю заснувала йому мозок. Може, зміна вражень, зміна від буденної роботи настать йому мозок, і він на дозвіллі дійде якогось рішучого висновку.

Раннім ранком широкі сани, запряжені парою гладких вороних, із візницею Панасом у передку, вирвалися за місто і помчали на захід стовповим трактом.

Був добрячий мороз.

Широкі степи, уже вдосталь укриті товщею снігу, покотилися ген-ген до чорної смужки — обрію і, здавалося, випромінювали з себе тихе передранкове сяйво.

Назустріч саням, обабіч шляху, бігли телеграфні стовпи і схрещувалися на обрії в ледве помітний для ока сірий пеньчок.

На тракті було тихо і відлюдно.

Але раптом знявся вітер, дмухнув назустріч саням і завихрив гривами баских вороних. Слідом за цим снігова курява заліпила Панасові очі.

Радивон підняв комір і примружив очі. Віднедавна міський мешканець, він забув уже, як рано вставати, і через те ранкова свіжість, до того й морозна ще, дразливо холодила йому тіло.

Він зважився дрімати, бо думка за рань, — що його місто не прокинулося ще до життя, — навівала тугу самотності. Хотілося закрити очі й забутись аж до того моменту, поки не вчується десь людський голос.

Але Панас вирішив змагатися з вітром. Він пустив віжки, підвівся з передка і так гійкнув, що вороні від несподіванки кинулися врозтіч, потім ляснули вухами, знову спарувалися і так рвонули вперед, що той обрій синій затанцював на хвилину, мов п'яна баба. Сани плигнули, потім раз по раз стали забігати, пересовуючи сідаків то ліворуч, то праворуч, залежно від того, який з баских напружував свої посторонки.

Куди ж там спати!

Він знову розплющив очі.

Кругом білий простір! Ні на чому спинити зір, затримати думку. Безкінечна далечінь, як і світовий простір, родять тугу. Немає опору, немає перепон для боягузливої людської думки; може б, де і зачепилася крихітка енергії якогось смільчака, та на чому ж — спробуй узнати, де кінець, а де початок у світовім безладді!

Згодом мороз став спадати. Де-не-де ще лущали телеграфні стовпи, дзвеніло щось тонке й гостре в повітрі, але то були вже лишки нічної люті. Десь, хоч і за хмарами, сходило сонце.

Назустріч стали попадатися селянські підводи.

Кремезні дядьки, обмотані башликами, повагом ішли поруч коней і знічев'я помахували куцими батогами. Їх бороди, запорошені білим снігом, нагадували апостольські образи пензля Леонардо да Вінчі.

Вони минали Радивонову підводу і віталися.

Ущух і вітер.

З півдня засизіла вогка лапата хмара, і почався сніг.

Спочатку пролетіло дві-три сніжинки; вони мов були зрушені кінським копитом із шляху і, сиротливі, зразу ж умерли — розтали на Радивоновім кожусі. Слідом за цим налетів рій білих вишуканих зірочок. Вони, подібні до життєрадісних весняних метеликів, завели манірні танці і лише згодом, може, натовмившись, ліниво й неохоче дісталися шляху. У тому танці їх змінили інші.

Обрій сховався. Непривітна далечінь ніби примружилась. Тепер око спочивало на рухові сніжинок.

Сани в'їхали в долину.

Праворуч, на сугорбку, показався лісок.

Табун гайвороння з криком знявся з тракту й, зробивши кілька кіл у повітрі, розмістився на телеграфних дротах.

Радивонові поволі став повертатися здоровий настрій. Очевидно, пронирливий промінь сонця пробрався крізь хмари, табун білих сніжинок, і своїм невидимим дотиком розбудив у ньому інстинкт до життя.

Він ворухнув плечима, потяг у груди сухий морозний струмок повітря і почув у всьому тілі спокійну врівноважену свіжість.

Але раптом його охопила безпричинна радість. Танець сніжинок, гайвороння, Панасова спина, цокіт копит — ураз наповнились якимсь змістом і розбудили в його естві дитячий норов, що давно вже спав під товщею прожитих літ.

Справді, непогано хтось придумав — жити!.. Скільки радості! І теж гайвороння — дурне, як осячі щелепи! — і сніжинки (ах, чого вони спішать під полозки?! Навіжені, вам мало поля?), і Панасова спина, і навіть кінські покручені хвости, — усе це випромінює з себе сміх і кривиться непереможною довічною пустотливістю. Ах, стати б та затягти такої пісні, щоб і в лісі засміялося!

На гору коні стишили свій біг і пішли поволі. Панас зліз із передка і запропонував Радивонові свого кисета.

Той закупив і подумав, що саме тепер, коли в його груди завіявся спокій, і слід повернутися до болючої теми.

Але його мозок нездатний був тепер хоч для якої роботи. Ні образ Олени, ні Катерини не вміщувався в його голові; тільки-но накреслений, він зразу ж бліднів і зникав десь на білих снігах. Увагу відбирали всякі дрібниці, як Панасове сякання, хропіння коней, стрічні підводи. І скільки він не повертався до раз поставленої думки, вона, наче нерозпакована, так і випадала з голови.

Через півгодини вони звернули із стовпового тракту й минали Радивонове село.

Скільки змін трапилося за цей час! Ось глинище, де він у дитинстві ховався від докучливих хлопців, своїх товаришів. Воно осунулося, майже зрівнялося з ґрунтом і вже ніколи не набере тої форми, що він пам'ятав її, як ніколи не повториться і його дитинство. Ліс праворуч села — вирубано, царина оголилася. Хатка лісного, що

приховувалася колись у тінях розлогих дубів, тепер лисніла на пенькуватому сугорбку, мов недобита трухлява печериця. Вона, на диво, вижила ще й досі, та старість її була вже очевидна.

Радивон кинув ще зір у те місце, де колись була його кузня. Розчарування! Нема її!.. Там стояв чепурненький будиночок під червоною черепицею. Але він... ні, кузня його краще б утішила око!

І покинула його радість. Стало йому, невідомо від чого, сумно.

Так інколи буває у снах — зустрічаєш пейзажі, може, ті самі, що їх бачив твій прадід; вони, застигли, мертві, нагадують, що минуле не вертається, й кладуть на серце тугу.

Та згодом знову вирвались у степ; знову Панас гійкнув на вороних, і в скаженому льоті та в сніговій хуртечі розвіявся і Радивонів сум.

XXI

Село, куди прибув Радивон, мало три тисячі дворів і було розташоване за тридцять кілометрів від міста. Мешканці його, до часу революційного, буцім і дружною чередою обслуговували економію князя; тепер же вони обробляли власну землю, що дісталась їм від радянської влади як компенсація за довгі важкі труди. Про економію лишилася тільки згадка та порослі бур'яном пустирі; її розібрали до цурпалка, до камінця ще за перших часів революції, землю ж поділили, правда, може, й ненарівно, та зате між усіма, не обійшовши навіть визнаного всім селом ледацюги. Просторі царини, на десять кілометрів у колі, перейшли у власність селян. Таким способом бідне село стало заможним.

За три-чотири роки від цього воно розрослося на п'ятсот дворів; принаймні статистика ревізької сказки[62] тисяча вісімсот дев'яносто сьомого року твердила (ах, прочитайте наївний напис на стовпі, що стоїть край села; то, як і двокольоровий — чорне й біле — стовп, найбільша мудрість і культура урядовця 90-х років...), що на тоді воно мало всього лише дві тисячі п'ятсот господарчих одиниць. А коли йняти віри сивим дідуганам, живій історії свого села, то з того часу — з часу ревізької сказки — і аж до приходу радянського Месії село не збільшувало своєї площі ні на один квадратний метр. Правда, за одвічним законом, родились і вмирали; та хоч приплід і був значно більший за смерть, все ж доводилося вміщуватися на старих гніздах, бо розселюватися не було змоги — надто близько підбігли панські кордони до дідівських ґрунтів! З того часу мешканців збільшилося вдвоє, а дворів лишилося старе число. Урізуючи садки та городи, виростали лише прибудівлі до батьківських хат; там і знаходив притулок новий приплід, нервово чекаючи на смерть старого покоління.

І лише по революції воно буйно розігналося на всі боки. Саме розігналося, бо передбачити майбутні кордони, що опережуть тоді вже нове село, — важко. Воно й тепер уже вийшло далеко у степ, далі ж — йому синіє обрій.

У першу чергу пішли на виділ зовсім безземельні, згодом за ними потяглися й інші, що рід їх уславився плодючістю, та всі непокірні, що нудилися батьківським гарчанням.

Громада — важлива влада у селі! — допомогла їм у цьому. Швидко панський сад за

селом був розмічений на рівні ґрунти, а матеріалу для будівлі в тих самих панських лісах було — хоч бийся, хоч кийки стружи! Не було, нема перепон, і росте село.

Та не лише на землю і ліс збагатіли незаможники. Щось нове, визвольне і культурне народилося поміж ними. Так би й не знати цього, та подивишся в очі сільській цокотусі, і відразу вражає свідомість свого положення на цій планеті, сміливість (то чого ж їй боятись, хіба крім чоловіка, що не зовсім засвоїв іще правила родинного поводження), відсутність пригніченості й затурканості, що раніш характеризувала нашого селянина, і навіть відсутність придуркуватого здивування на той випадок, коли б у небі загудів аеро. О, вона вже знає, як то в сельбуді влаштовано гучномовця!

Вразили також Радивона і внутрішні, сказати б, інтимні зміни у житті села. Перебуваючи увесь останній час у місті, він уявляв його таким, як він його покинув, чи то таким, як знав його ще в дитинстві. Його пам'ять іще тримала згадку про дерев'яне рало діда Гаврила, про тини з гаткою, про купальські ночі, про безкінечно довгі весілля з циганщиною, з поїздом на тернині й неминучою бійкою поміж п'яними боярами. Дивовиж брав знати, що цього вже немає. Може, де й догниває ще тин із гаткою, та новий, молодий господар не збирається його підновляти, може, й виїхало б у поле дерев'яне рало, та помер уже дід Гаврило. Натомість вирости дротяні тини, загарчав трактор і засновигала жатка в полі, загрожуючи незабаром покінчити зовсім із примітивною дідівською косою.

Одружуються, звичайно, і тепер. Та немає вже романтичної тернини. Цей справді відповідальний і значний своїм змістом акт парування вичерпується нині, за винятком окремих випадків, що тяжать до старого, одним коротким словом "записалися". Слово таке кидає в піт старих батьків, та це не розхолоджує молоді, бо вона тому слову надає великої ваги, значно більшої, ніж розхристаній п'яній циганщині.

Поруч із фактами, що змінюють і вже змінили зміст окремих чинників сільського життя, де в чому Радивон помітив цілковитий занепад. Таке трапилося із церквою: вона втратила своє суспільне значення, і нема в неї ні еволюції, ні перспектив. Коло богомільних, що й тепер уже визначилося надто малим числом, з вимиранням сідих дідів поступово зменшується.

І, навпаки, ростуть, буяють сільські колективи — комуни. Вони щойно вийшли на арену і ще не мають сталих життєвих форм. Але їх кріпка, свіжа молодість віщує плідне майбутнє.

Шість чи сім здибав їх Радивон у цьому селі. Головаті незаможники порішили з Богом воювати, і з прислів'я "гуртом батька бити" прийшли до спільної праці. Треба зразу ж відкинути думку, що хтось красномовний загітував їх на ці нові форми спільної праці. Глухий закуток, віддалений від міста на тридцять кілометрів, не часто дістає собі досвідченого організатора. Іменно сам незаможник, оновлений, розкріпачений, і витиснув із себе ідею прадавнього, первісного комунізму. Правда, у тих комунах, як потім дізнався Радивон, нема ладу ще, нема доброго порядку, та — лихо невелике! Важно, що вони живуть, порядок... правда ж, буде?! Проте лишім причини цього

істориків, він, а не ми, спокійно висвітлить і те й друге, потім, очевидно, "зв'яже", і лише потому подасть нашим нащадкам безсторонні висновки.

XXII

По приїзді Радивона в село його зразу ж обступили тамтешні товариші й почали скаржитись на важкі умови їхньої роботи. Загалом ці скарги зводились до такого: немає літератури, запізнюються провідні директиви, нема культурних керівників, не всі шари населення підтримують їх у тих чи інших культурних заходах, мало шкіл, немає грошей і — головне — поганий, кволий зв'язок із містом, де б у критичний момент можна було дістати путньої ради.

Один із тих товаришів сказав Радивонові:

— Ти, товаришу, прибув до нас лише на кілька днів, то розкажи нам за одним присідом про все, що знаєш... Сподіваюся, ти уважніше поставишся до наших скарг, ніж ставляться до них у місті. Там, у вас, усе вимірюється під світовим масштабом, і коли хто з нас звертається із скаргою чи по раду, ви відмахуєтесь і говорите, що ми уїдливі провінціали...

Тобто він скаржився ще й на бюрократизм.

Радивон відповів:

— Ти помиляєшся, ми уважно ставимось до потреб села й до товаришів, що там працюють. Ми не відмахуємось, у нас справді чимало роботи, та обмаль часу. Через те ми надто конкретні, короткі з тими, хто звертається до нас, незалежно від того, якої ваги та справа і хто її порушив.

Товариш, видимо,удовольнився відповіддю, бо промовчав і більше не говорив на цю тему.

Та згодом, по тій розмові, почали скаржитись і на тамтешніх товаришів. Чутка про приїзд товариша з окружного центру швидко розбіглася по всій околиці і збила, ніби на сполох, спокійних до того селян. Того ж вечора, по приїзді, Радивона одвідали дядьки, молодиці, позапартійні і комольці, і кожен по-своєму, чи то оглядаючись, чи сміливо, з обуренням, розповідали про звички, характер і, як висновок із цього, про злочин — ах, ці обивателі! — керівної верхівки села.

Довідався він також про те, що голова сільради віддавав перевагу чорнобривим молодицям перед білявими, і що для задоволення цих інтимних потреб і смаку він використовував свій громадський стан; що в комнезамі головує колишній крамар; що найкращі шматки землі прибрали собі до рук родичі відповідальних товаришів; що під час сходу президія замість дзвоника вживає нагана; що землевпорядження й досі ще не проведено з вини місцевої влади; що ті особи, яким офіційно дозволено носити револьвера в кишені, використовують його вже надто різноманітно; що селян залякують місцеві товариші своїми пострілами і що нелегальний схід збирається подавати до міста велику скаргу на радянську владу.

І хоч прибув він сюди у спеціальній справі, на хлібозаготівлю, і не мав, крім цього, ніяких завдань та повноважень, він, проте, не міг мовчки оминати тих скарг, не міг оминати того — хоч би перевірити їх, бодай поверхово.

Одначе самому йому не під силу було переглянути всі ті заяви, і він почав шукати собі помічника. Вибір його впав на дядька Трохима, секретаря сільради; його ніби не гудили, навпаки — вихваляли.

XXIII

Зустрів його Радивон на шляху, за селом. По хуртечі ухвалили були прокидати від снігу виїзд на місто, і він разом із іншими пішов туди виконувати свій громадський обов'язок.

То був роботящий сухий дядько з веселими карими очима й дитячою рухливістю. Його обідраний смушевий капелюшок і куца, ніби жіноча, сірячинка імпонували його рухливості й справляли враження небораки-хлопця, що в горі увесь і горя не знає.

Він ніби зникнув від того, що Радивон зустрів його тут, на шляху, а не в сільраді за столом.

Виправдовуючися, він сказав:

— Бачиш, товаришу, я це діло кумекаю так: не досить ухвали — треба самому й доглянути, і допомогти...

Потому він метким рухом загнав лопату в сніг і витяг із глибини свого одягу засмальцьованого кисета.

— Цим я і прислужуюсь громаді. Бо часто-густо, — він скося подивився на Радивона, — після ухвали зразу ж ідуть спати... А воно вред від того! Бо диви, коли ти хочеш, щоб воно було по-твойому, як ти ухвалюєш, то треба, щоб ту ухвалу в першу чергу сам ти виконав. Не довіряй чужим рукам — вони не завжди розуміють твою думку, не завжди сповнюються твоїм хотінням.

Він затягся й хитро подивився на вогник своєї цигарки.

— Приміром, от ми ухвалили не курити, цебто об'явили п'ятий фронт. То не тільки сам покинь цю погань, а не спи, не їж і винищуй її, де тільки вздрієш!

Остання сентенція викликала дружний сміх усіх куріїв, що використали цю розмову для спочивку.

Але Трохим знову став урочистий і поважний:

— У таких випадках не треба покладатися лише на добровільні товариства чи на міліцію. Треба, щоб кожен був хазяїном своєї ухвали, щоб доглядав і виконував її не лише в офіційний час, а й тоді, коли моя муренька замука до води... Тобто — доглядати свого двору не за поденну плату, а гострим господарським оком!

З оцим товаришем, дядьком Трохимом, Радивон і взявся за перевірку поданих скарг.

На жаль, скарги ті здебільшого були справедливі. Не можна було сказати, що селяни без причини не люблять своїх керівників. Кожен із них ніби невмисне придумував свої особливі методи роботи і саме такі, що залякували, ображали чи кривдили його односельців.

Радивон двічі скликав схід. У першому ж своєму слові він гостро засудив поведінку й методи роботи сільських товаришів. Та, на його здивування, ніхто з селян не підтримував ні своїх скарг, ні його пропозицій про потребу рішучого контролю самого

села над місцевою владою. Усі ніби поінімили, ніби ніхто нічого не знав про те, що допіру тут говорилося.

З цього приводу Трохим заспокоював Радивона:

— Вони обдумують, чи є рація остаточно сваритися з начальством... Я сподіваюся, вони ще знімуть голос.

І справді. Лише на другому сході заговорило село. То була хвиля критики, може, навіть одчай, що от-от обернуться в несамовитість. Говорили хлопці, дядьки, молодиці, говорили діди із своєю патріархальною психологією, і всі, кожен спираючись на свою кривду, йому заподіяну, робили висновок, що Кирило, голова сільради, — гірше стражника, що той катюга, той злодій, і інше.

І Радивон узяв на себе важку працю: відокремити вчинки тих товаришів від загальної політики і конкретних заходів уряду робітників і селян.

Бувши неабияким промовцем і добрим агітатором, він перетворював кожен окремий факт, що його висував схід, на зброю проти помилкових і інколи шкідливих тверджень. Він говорив просто, щиро, уникаючи бучної промови. Треба було за матеріал брати справді таки постріли голови сільради, за форму — вечірні розмови в говіркого кума.

Він ніби впився Трохимовими словами. Жодна дрібниця, що потребувала перебудівлі чи цілковитої ліквідації, не оминула його уваги. Він працював удень, уночі, й лише тоді змикав спокійно вії, коли був переконаний, що чи й малу хибу, яка раніше впала йому в очі, вже виправлено.

По цій роботі, вечорами, він робив висновки:

— Треба вивітрюватися з міських кабінетів. Село потребує хороших робітників, конче потребує культури!

І, як згадав він потім, така думка, правда, з іншої причини, ще й раніше западала йому в голову.

XXIV

До міста повертався Радивон ранком, як і виїздив.

Десять днів пробув він на селі; та дозвілля, що про нього він думав, від'їжджаючи з міста, так і не було. Усі дні, усі вечори він напружено працював і лише в постелі мав чверть години, щоб віддатися своїм думкам. Та проте в тому дозвіллі не було й потреби. Ні Катерина, ні Олена не надокучали більше, і йому нічого було розв'язувати.

Він знав, звичайно, що змін ніяких не сталося, що існують на світі і та, й та, але все це не обходило його тепер, не тривожило, бажання ж самому, силоміць, відновити в уяві всю ту міську трагедію також не було.

З цього набився йому висновок: раніше він надав надто великої ваги тим думкам. Коли б і до кінця все лишилося по-старому — Олена і Катерина, — нарешті до цього можна було б звикнути. Ну що з того, що людина носить у собі ціле життя якусь хворобу? Адже хвороба та не заважає їй бути чесною, працювитою і відданою своєму ідеалові. Хай буде і Олена, і Катерина; хай вони обидві мешкають у його істоті. Що йому до того? У нього безліч роботи, у нього світова революція, — і сором об'єднувати під

одним тім'ям і незмірно великі цілі, і дрібні інтимні виразки.

В одному ця подорож виправдала себе: Радивон таки розвіявся! У безкінечній, незвичній для буднів роботі він відшукав самого себе, насталив собі нерви і переніс увагу на зовсім інші речі. І лише коли під'їздив уже до міста, поволі і непомітно стали прокидатися уїдливі думки. Спочатку він подумав про міськраду, згодом — про свій стіл і вже через непомітну йому асоціацію — про дім, свою сім'ю. Раптом перед очима засміявся Ларивон; потім — Максим, Олена... Він таки занудьгувався по них! Десять днів не бачив. Що вони роблять оце тепер? — Сплять чи прокинулись?.. Олена, мабуть, готує сніданок...

І він звернувся до Панаса:

— Ану, діду, стьобайте вороних!

Йому стало рівно в душі: тихий спокій, такий, як осінній соняшний день на старечу голову, охопив усю його істоту.

Але несподівано втрутилася Катерина.

Чого їй?

І Радивон розгнівався.

Ти... шлюха! Не місце тобі поруч Олени. Тебе нема вже в моїм серці... і не буде!

І хоч скільки там лишилося, щоб дістатися сім'ї, — може, п'ятнадцять, двадцять хвилин, — але цього вистачило, щоб звільнити Радивона від давньої муки.

Он що воно — інстинкт! Скільки часу витратив він, щоб відшукати шлях із тої плутанини, якої неймовірної логіки треба було, щоб підперти його твердження, і лише тепер із глибини його єства прийшла відповідь. Вона раптова, нічим не підготовлена, але безсумнівна, незаперечлива (ах, як він занудився по сім'ї!).

Дурень, про що ти думав?.. Олена, звичайно ж Олена!..

І він удруге звернувся до Панаса:

— Діду, поговоріть-но з вороними... Мені кортить синів уздріти!..

XXV

Які то бувають помилки! Помиляються філософ і філософія, помиляється здорова і хвора людина.

Помиляється, безперечно, і мій герой у своїх ухвалях, як помиляюся і я, що взяв на себе обов'язок у деяких випадках робити висновки з його думок і стежити за його мораллю.

І гармонію вигадали химерники! Скрізь повно суперечностей. Філософія суперечить філософській нужденній природі, аскетизм — розбещеності, плід — смерті, ранок — вечорові.

Цілий день Радивон не міг наговоритися з Оленою, цілий день дихав лише повітрям своєї сім'ї, цілував чуби своїх хлопців, а ввечері потягло в театр — пішов шукати Катерини.

Як це сталося?

Він приїхав додому... ускочив у хату і ледве не подушив своїх синів... Потім привітався з Оленою... Вона про все забула, забула навіть, який то був день, і лише

плакала з радості, що тисне чоловікові руку.

Велика радість знову дістатися до рідних!

Хоч розлука була і не дуже довга, та кріпка любов не терпить, коли в неї крадуть навіть хвилини. При нагоді вона подвоює, потроює свою виразність, компенсуючи тим безповоротно викреслене минуле.

До самого вечора Радивон і Олена пестили один одного — словами, рухами та дрібними запобігливими послугами. У radoщах вони забули свій вік, помолодшали.

Але потім, увечері, він одірвався від неї, і йому запеклася думка про Катерину.

Відкіля вона, несподівана?..

Та однаково ж змагатися з нею — безнадійно! Він скорився їй і — хай сором укріє його щоки! — знову збрехав і пішов у театр.

Був перший антракт. Щойно засвітили електрику в партері; і публіка ще не встигла влаштувати у фойє гамірної вулиці. Де-не-де з дверей вривалися тільки окремі пари, несучи з собою поодинокі крикливість, інтимні зойки.

Радивон шукав Катерину.

Він довідався, що у виставі вона не брала участі; чи була ж хоч у театрі — про це ніхто не знав.

Він кинув погляд через усе фойє і намірився повернутись назад, коли несподівано його покликали.

То був товариш із комунгоспу.

— Здоров, Радивоне. Чи не від кохання синці під очима?..

Щоправда, зустріч — неприємна, прикра! По-перше, товариш із комунгоспу любив довго говорити, і він безперечно затримає Радивона, по-друге, він підійшов із такою упередженою темою, що слід би від нього втекти.

Та позбутися його вже не було змоги. Треба було раніше не так пильно оглядати фойє і заздалегідь збачити йому з дороги.

Він узяв Радивона під руку.

— Про тебе говорять, що ти сумлінно і чесно щовечора одвідуєш оперетову актрису.

Той зашарівся. Хоч товариш із комунгоспу й говорив ніби жартуючи, як близький товариш, та все ж це вразило Радивона. Чого йому? Завжди з розмовою чи дотепами, як татарин у гості. Є ж така манера в людей: без попереднього катування, без сварки, без злого блиску в очах, а невинно, мовби рука до носа піднеслася і — трах обухом у тім'я!

Він сказав стримано:

— Тобі ж що до того?

— Нічого, — весело відповів товариш із комунгоспу. — Хотів тільки деякі зауваження подати.

Така репліка нічого доброго не віщувала, та уникнути розмови не було надії.

Радивон закупив цигарку і замовчав.

— Я думаю, — сказав товариш із комунгоспу, — що не личить тобі тягатися з двома жінками. Під час твого від'їзду я був у тебе дома, і Олена розказала мені про все. Правда, я знав дещо і без неї, та лише з її слів установив остаточно, що ти в великій

мірі скотина, до того ще сповнена жалюгідними інтелігентськими ваганнями. Я аж ніяк не виправдовую твого потягу до красивої актриси; та коли вона засіла тобі десь, то припини своє дурисвітство і порви з Оленою... Тебе тривожить якийсь жаль — чи не правда? Але ж він більше шкодить дорогій тобі ж людині, аніж ти б зразу розрубав ті рештки відносин і тим надалі припинив усякий біль... Іди до актриси, коли вона тобі мила, миліша за Олену. Та знай, що вона майже з чужого табору; ти мусиш наперед виховати в ній товариша...

Радивон загасив цигарку і на останнє речення відмовно хитнув головою, ніби відповідав товаришеві з комунгоспу такими словами:

"Не можу кривити душею. Узав би її такою, як вона є... Надії на перевиховування чи — скоріше — виправдовування своїх вчинків тим перевиховуванням є такі ж наївні і трафаретні, як уславлена швацька машинка для проститутки із старої сентиментальної літератури".

Розмова тривала довго. Товариш із комунгоспу не міг чогось сказати, не обґрунтувавши того достеменною складною логікою. Загалом же він говорив несподівані речі і навіть, на Радивонову думку, грубо, без будь-яких причин втелюшувався в чужі інтимні справи.

Той давно покинув його слухати. Йому думалося, що чіткі слова і речення завжди лишаються словами. Хай товариш із комунгоспу спробує загнати собі ніж у тіло... Тоді в нього не буде ніякої теорії, а буде лише біль.

— Жодна книжна, жодна літературна — там-то, у книзі, життєва — ситуація не стає близька, зрозуміла, аж поки читач сам не переживе чогось подібного.

Лише по другому дзвінкові Радивон мав нагоду облишити товариша з комунгоспу й зійти вниз. Там він і стрів Катерину.

Вона стояла біля входу за лаштунки й зорила в натовп, поверх голів. Коли здатися на її прижмурені очі й нервові покручування пальців, то очевидно, що до неї мав хтось підійти.

Радивон наблизився й покvapливо простяг їй руку. Йому, як і завжди при зустрічі з нею, злегка похололо в грудях.

Він привітався:

— Я радий, що бачу вас знову! Такий радий, що забуваю навіть, де ми є... Я хотів би стиснути вас так міцно, щоб уже не відірвати від мого тіла.

Катерині ворухнула привітна усмішка.

— Добре, підемо до мене.

— Зараз?

— Зараз... Я давно вас бачила... Зроблю сьогодні виняток: повечеряємо вдвох, без свідків.

Радивон простяг до неї обидві руки.

— Я був щось тижнів зо два на селі і, сором признатися, збирався вас забути. Та одначе, приїхавши сьогодні, переконався, що то мені лише так здавалося. Я не можу вас забути.

Але раптом перед його очима показалося Оленине лице... Що то? Хвора уява, чи... Ні, Олена!

— То це твоя доповідь про подорож у село?..

Радивон здригнув.

Справді, то була Олена.

— Як ти сюди дісталася?

Але замість пояснень вона повернулася до нього спиною й тихою ходою, мов боячись розхлюпати своє горе, пішла з театру.

XXVII

Кілька днів по тому Радивон переїхав у готель, і не те щоб він ухвалив порвати з сім'єю чи остаточно зійтися з Катериною, а лише, як він пояснив собі, зробив спробу на зміну.

Я, автор, не беру відповідальності за щирість цих пояснень. По-перше, він переїхав у той самий готель, де жила й Катерина, по-друге, він вселився в номер, що межував із Катерининим, і, нарешті, у першу його ночівлю в новому приміщенні він таки довго думав над тим, що Олена не піднеслася до розуміння конкретної дійсності, що вона його висліджує і що йому часто доводилося червоніти за неї перед своїми товаришами.

Я беру під сумнів щирість його пояснень іще й тому, що другого ж дня він звелів прибрати шафу й тим звільнити — прихований раніше — прохід у суміжну Катеринину кімнату.

Думаю, що слід відкинути і таке припущення, що він здався на раду товариша з комунгоспу й героїчно розрубав собі груди. Я забув сказати наперед, що він не любив того товариша за його машинізований мозок та відсутність будь-якої гуманності в ньому й через те упереджено ставився до всіх його порад. Треба було сподіватися, що він діяв би якраз наперекір тому, що говорилося в театрі, коли б обставини зовні сприяли його намірам.

За кілька днів він познайомився і зжився з усіма мешканцями готелю, новими сусідами. Готель цей у місті вважали за артистичний, і справедливо — там переважали актори. Щоправда, він знав їх усіх іще й до переїзду в готель, але лише тут він зблизився з ними і перестав соромитись їхнього товариства, як то бувало раніше, коли він приходив до Катерини в театр.

Артистична братва поволі ставала йому симпатичною.

Рівно через тиждень по його переїзді була влаштована товариська вечеря. Причиною — потрібна ж була якась причина! — саме й був його переїзд. Принаймні так йому сказали під час того, коли силоміць вели його в кімнату героя — найбільший номер у готелі. Герой охоче віддав у розпорядження товариства своє житло і меблі, що там були; та меблів якраз не вистачало, і довелося, особливо столиків, позичати з ближчих суміжних номерів.

Внаслідок умілої організації веселого простака велике числом товариство вмістилося без будь-яких інцидентів у дві довгі лави, що перетяли кімнату з одного кутка в другий.

Попервах усі випили горілки. Більшість відмовилась цідити чарками і висловились за склянку, посилаючись на відсутність вишуканих страв. Після цього, по великій павзі, бо склянок було тільки три на все товариство, кинулись їсти, орудуючи чайними ложками, складаними ножиками і де-не-де виделками, позиченими на слово честі в орендаря готелю.

Стіл був багатий на ковбасу, репрезентовану прямо на крамничному папері, хліб та консерви недавнього одеського виробництва. По першій склянці в кожного з присутніх забував апетит, і наставлення на ощадність справи кінець кінцем зникло само собою. За короткий час дружного поїдання безславно згинула вся ковбаса; згинули й консерви, незважаючи на те, що присутні попереджали один одного про їх сумнівну якість.

Хтось поскаржився на голод і подав думку додати харчових припасів. Але всім було весело, і ніхто вже не почув того ненаїди.

Проте пили й далі. Брак харчів не зупинив стихії. Кожен турбувався про себе і витягав із своєї кімнати цвілі огризки, недоїдки, що лишилися від давніх обідів.

Веселість і темперамент, збуджені алкоголем, пішли в бік співів, танців та щирих у ту хвилину промов.

Радивон разом із іншими випив півсклянки горілки. Вона була йому бридка, але він мусив віддати данину щирості того товариства і з огидними конвульсіями проковтнув гостре питво.

Йому защеміли губи й горло, потім здавило груди і запекло в шлунку.

Але згодом огида і фізичний біль зникли. Натомість приємно запалали щоки й почулося у всьому тілі ніжне тепло.

Він повернувся до Катерини, щоб та дістала йому хліба, але тоді якраз хтось заспівав, і йому самому захотілося випробувати свій голос. Дивно — п'ятнадцять років не співав!..

Йому подали шматок хліба.

— Хліба?.. Нащо? Я не голодний.

Тільки що то за пісня? Не можна ладу в ній добрати...

— Стривай! Я не поспіну... Починай знову!..

Він підвівся, щоб для контакту стати поруч того співуна, але його ноги несподівано пішли врозтіч... Хм, п'яний, чи що? Ага... тепер розумію тих невдах, що сплять на пішоходах... їх зраджують ноги...

Він знову сів, і його зір упав уже на балетмайстра, що в протилежному кутку виконував якийсь скажений танець.

Хм... Здорово! У хлопчини голова теліпається, як торба з кавуном!..

Але раптом йому стало неприємно. Усі втокмачились у того балетмайстра... Що він? — Ноги задирає... Як же, велике диво!.. Ні, чому ніхто з ним не говорить?

— Катерино!

Але Катерина теж... танцювала.

Тоді він схилився на стіл і став гніватись.

Подумаєш, яка ж то втіха — танцювати! У мене, може, інші здатності...

Він удруге зробив спробу встати, але знову ж гуцнув на стілець.

Нічого не розумію: стільки сили ворухиться в грудях, стільки зробив би зараз, а ноги...

Йому спали на думку роки громадянської війни, коли він із своїм полком творив подвиги...

Ага, ти тільки ногу вмієш задирати... А я... От і тепер така міць у м'язах, стільки сміливості, що... Хто сказав, що є неможливе? Боягузтво! Брехня!.. Я б зміг... Сказати їм про це, чи...

Він підняв руку над головою:

— Слухайте! Я можу...

— Що може товариш Радивон, — перебив запобігливий простак, — танцювати гопака?

Радивон примовчав. Йому здалося, що з нього глузують.

— Ні... Я хотів сказати, що всі ви — дрібнота, попіл!..

Потім зціпив зуби й додав:

— І... трухлява вустілка!

На тому, принаймні для нього, і закінчилася вечерея.

XXVIII

Ранком він прокинувся з головним болем.

Як то воно трапилося, що він упився від тої півсклянки горілки? Адже решта присутніх на вечері пили значно більше, і нікого не виносили...

Він згадав усі події за вчорашньою вечерею і дійшов висновку, що всі п'яниці брешуть, коли посилаються на відсутність пам'яті, ніби притамованої отруйним алкоголем.

Точно і ясно: він пив горілку, поривався співати, лаявся, хотів когось ударити, потім упав, і його віднесли до ліжка...

Раптом йому виступив піт:

— Невже то був я?..

Він устав із ліжка й пішов до вмивальника, щоб освіжити хвору голову. В роті йому висхло, а язик скандзюбився, задерев'янів.

Холодна вода загостила пам'ять. Окремі моменти його вчорашньої поведінки виступили ще виразніше, і дрібні краплини поту вдруге вкрили його чоло.

— Що подумують про нього актори?.. Чим кращий він був за звичайного п'янюгу, що, безсилий, віддається на ласку міліціонера?

Він одягся й вийшов на вулицю. Свіже повітря на якийсь час підбадьорило його, і він повернув до їдальні.

Але огида до будь-якої страви завадила йому поспідати, їсти хотілося, та гострий дух горілки переслідував його ніздрі й спричиняв нудоту. Він голодний пішов до міськради і цілий день був у пригнобленому настрої.

Йому здавалося, що за вчорашню вечерею вже всі знають, і він ховав очі вниз, коли розмовляв із стрічними, із одвідувачами.

Нарешті його боязкість перейшла в хворобливу дражливість. Йому промайнула думка, що вчорашня вечерея стане відомою редакції газети... Ба, уже відома, уже йому готують гостру критику.

Острах за викриття вкрай напружив йому нерви. Він не міг уже сидіти на місці. Треба було йти, ходити, думати, — взагалі щось робити, аби тільки не пускати в голову згадки про минулий вечір.

Проте коли його і не викриє газета, хіба тим зменшується його провина? Він пив, він хуліганив... І гострий докір колов йому серце.

Падіння!.. Спроба на зміну вже має наслідки...

Те падіння, безперечно, випадкове, лише необережність, — може, то нове оточення пустило в нього першу стрілу, — але ж для математичних фактів, для фотографії не буває виправдувальних причин, що десь тяжать поза полем їх точності. Важко думати, що вчорашній день відібрав у тебе якісь скарби — чесність, сміливий погляд очей.

Він бродив по вулиці й несподівано зупинявся.

— І звідкіля взялись у мене хвастощі? Що я їм учора говорив?!. Адже сьогодні, тепер, як і раніше, в мене не було і нема думок хвалитися собою.

Так минув день. Огида до вчорашнього, свідомість своєї провини поволі стали повертати його пам'ять до покинутої сім'ї. Хотілося йому, закаляному, спочити на іншій думці: хотілося йому стати поруч своїх дітей.

XXIX

Надворі лютила хуга.

Максим і Ларивон уперлися лобами в шибки і стежили, у пільмі, за рухом сніжинок.

Олена сиділа біля комина, упершись кулаками в підборіддя.

В кімнаті було тихо, так тихо, як і всі дні по тій ночі, коли Радивон не повернувся додому.

Нарешті Максим плигнув із лутки й турнув стільця, що, падаючи, збудив тишу.

Олена здригнула і встала.

— Діти, час спати!

У її голосі, у звичайних словах, бринів одчай, покірність.

Максим запитав:

— А тато і сю ніч не повернеться додому?

— Ні, сину. Він поїхав надовго.

Вона заплакала.

— То він листа пришле нам?

— Не знаю... лягайте спати.

Останній час діти ніби почали підозрювати нелад у їх родині і настирливо розпитували про батька. Вони втратили свою життєрадісність, принищили й інколи, дивлячись на Оленіні сльози, залізали за шафу і там тихо скиглили. Доводилось брехати. Та й що сказати їм правдивого? Олена сама ще нічого не знала. За сльозами, у горі, вона ще не подумала, як надалі упорядкує своє покалічене життя.

— Мамо, а може б, ти пішла в раду... Там мусять знати, коли він повернеться.

Раптом постукало у вхідні двері. Діти насторожились.

Увійшов Радивон.

— Драстуйте!.. Драстуйте, мої любі!

Максим і Ларивон кинулись йому назустріч.

— Приїхав!.. Приїхав!

Він обняв їх за голови й міцно поцілував.

— Ну, як ви?..

Йому пересікло: що говорити далі?

Олена мовчала.

Чого він прийшов?

Він ніби помітив це німе запитання і, розгублений, поспішив сісти на стілець.

Ларивон зразу ж зліз йому на коліна й важно сказав:

— Бач, мамо, я ж говорив, що тато повернеться сьогодні.

Радивон заглянув йому в очі.

— Як це ти знав?

Той подумав і відповів із дитячою впертістю:

— Так... знав.

Олені ледве ворухнула усмішка. Вона й досі не сказала ні слова. Від цього Радивон ніяковів, бо не знав, як самому встряти в розмову.

Нарешті він звернувся до неї:

— Олено, — йому покотилася слина в горлі, — може, тобі потрібні — може, вже бракує грошей?

Це запитання проторохтіло в напруженій тиші так несподівано й неприємно, мовби в концерті вдарив хто в стару іржаву заслінку.

Справедливо — Олена нічого не відповіла.

Тоді він знову повернувся до дітей і вже більше не тривожив її ніякою розмовою. Те одне перше запитання так і облишилось недокінченим містком можливого примирення.

Пробув він дома допізна. Увесь той час він розмовляв із дітьми, побоюючись пауз, що могли б повести до якоїсь сутички з Оленою. Діти раділи нагоді вдосталь наговоритися з батьком і легковажно підтримували його інтригу. Сидячи в нього на колінах, вони розповідали йому про свої успіхи в школі, скаржились один на одного і прохали його бути безстороннім суддею в їхніх товариських справах.

Радивон бавився з ними і скося поглядав на Олену. Але вона відгородилася мовчанкою і, здавалося, нікого не помічала.

І лише в кінці вечора, коли він уже прощався з синами, її губи ворухнули кілька слів.

Вона сказала йому тихо і як чужому:

— Ходи здоров.

XXX

Коли Радивон повернувся в готель, Катерини ще не було вдома.

Він швидко пройшов у свою кімнату, роздягся і ліг у ліжку.

Йому хотілося сховати від неї той візит до сім'ї і на самоті побути із своїми думками.

У кімнаті було холодно.

Він зігнув ноги під ковдрою і затишно вмовив голову. Поволі пестливе тепло стало обгортати його тіло.

У такі хвилини надходять казкові образи, невиразні прозорі міражі й навівають сон.

Але не спалося! Йому подвоїлось ество. Як ніколи, він не знав, де його серце. От і тепер, коли сплющені очі, він не пізнає, чи дома він (он там ліжка Олени, а там, за дверима, сини), чи...

Відлетів сон!

Він тричі повертався з боку на бік і всі рази думав, що все було б добре, і він заснув би, коли б не було "цього". Він не зважувався підмінити неясного займенника конкретною думкою, бо коли б її оформляти, то він не знав, чого саме "не треба". Катерина, сини, Олена, переїзд у готель... Цей займенник об'єднував вагання, плутання, тупий біль і заважав йому спати.

Минув довгий час — година, півтори. Нарешті йому запекло під віями. Думки й огризки думок з'єдналися в строкату масу й поволі стали заступати свідомість.

Але раптом йому вчулося, що за стіною в Катерининій кімнаті шепочуться. Тоді йому похололо в грудях:

— Хто там із нею?..

Він швидко схопився з ліжка і рвонув двері в її кімнату.

Різке світло електрики вдарило йому в лице. Він прикрив очі рукою і став на порозі. Катерина сказала:

— Підіть одягніться, ви ж у самій білизні... я не одна.

Правильно — на пожмаканій постелі сидів іще хтось. Хто?..

Коли не зраджували очі, то був смаглявий громадянин, що колись стрівся йому в Катерининій ложі. Він пишався тоді рівним проділом, бездоганно білим коміром сорочки та елегантними манерами, що чарували товариство актрис. Але тепер... що з ним трапилось? І зачоси, і кімбір ніби вихрилися в сагарському самумі, а він, власник цих, колись вишуканих речей, сидів у страхополошній позі й боязко позирав на несподіваного гостя.

Радивон ворухнувся й повернув до себе в кімнату.

Він таки одягся, але до Катерини вже не пішов. Що йому там?.. І взагалі, що йому робити? Котра година?.. Дві.

Він вийшов на вулицю.

Місто вже спало. Холодні ліхтарі тихо гойдалися на високих стовпах і, здавалося, ритмічно кліпали прозорими віями. Від того брудний закаляний сніг на брукові змінював свій колір... то сірий, то ніби багрянний.

Не хотілося ні спати, ні... жити.

Деся заспівав півень. Потім — другий, третій. Скоро відгукнулася вся дальня, східна

околиця.

Радивон повернув голову, наслухав, потім підняв ногу, другу, і наче не сам він, а хто інший керував його волею, пішов на спів півнів.

XXXI

Усю ніч бродив він по засніжених бур'янистих околицях міста. Йому здавалося, що то він устав рано, удосвіта, і йде до своєї кузні. Інколи ж його уява повертала на недавні одвідини села; тоді йому ввижалося, що поруч нього дріботить дядько Трохим, сільський активіст, і з докором хитає головою. Пізніше дядька Трохима змінив п'яний розпорядник із робмисівської вечірки; він показував йому забруднену крейдою спину й сміявся осоловленими очима. До цього товариства приєднався й театральний гардеробник, вусатий Степан. Як і тоді на вечірці, він скаржився на непостійність удачі своєї дружини, а потім розрюмсався і попрохав на "пляшку".

І лише пізнім ранком, коли вокзальний гудок сповістив сніданок, він повернувся назад і голодний, змучений пішов у міськраду.

Того дня мало відбутися чергове засідання президії. Уже більшість товаришів були в кімнаті секретаріату і чекали на його прихід.

Він нашвидку привітався з ними і попрохав собі порядок денний.

Він довго читав його, вдивляючись у літери, і нічого не розумів. Нарешті взяв синього олівця і — на здивування секретаря — дописав у кінці: "ще й про театр".

Потім зім'яв руками лице і розпочав засідання. Але взяти активну участь у роботі президії не зміг. Йому свербіли вії, боліло все тіло. Сон, що оминув його цієї ночі, несподівано став підступати до його очей.

Тоді він, пославшись на хворобу, передав головування секретареві і сів далі від столу, у темний куток. Зразу ж ніжне тепло, таке, як і вчора в ліжку, скувало йому руки, ноги, лице.

Ах, хоч би ж не розпорошити!

Він стулив вії.

Про що вони там говорять?.. Хай уже обійдуться без мене... нема сили...

Секретар оголосив:

— Про звільнення від місцевих податків колективу музкомедії...

Радивон підскочив.

— Як — "про звільнення"?..

Він плигнув до столу й стрівся очима з головним адміністратором театру. Той подав йому записку.

"Дорогий Радивоне!

Зроби все, що він прохатиме. То дуже потрібно для нашого театру. Він говорив, що все залежить від одного твого слова. Прохаю тебе, скажи його...

Катерина".

Радивон пробіг очима записку і зчепив зуби. Ледве помітна усмішка торкнула куточки його губ:

— Скажу його!..

І раптом крикнув:

— Геть звідси!..

Усі присутні члени президії здивовано підвели голови і вперлися очима в Радивонове лице. Головний адміністратор пополотнів.

Радивон повторив:

— Геть... Тут нічого не продають!

Він крикнув і втретє і, несподівано для всіх, переніс останнє питання "ще й про театр" на початок.

Він сказав:

— Вношу пропозицію закрити в місті театр із тої причини, що то... не театр, а розпуста! Такого дива не треба пролетаріатові. Прохаю товаришів висловитись.

Головний адміністратор театру від здивування дістав плечима власних вух. В його круто зведених бровах прописом виступав жах: що вона йому написала? Те ж саме відбилось на лицах членів президії.

Але Радивон нічого не помітив і з запалом, не гідним тої справи, про яку він говорив, обґрунтовував свою пропозицію. Він ніби втілив у свою промову весь той біль, що зазнав від оперетової примадонни, і, гнівний, накликав кару на неї, на театр і на всіх тих, хто його підтримує.

У запалі він говорив багато нерозумного, шкідливого. Але йому бракувало спокою. Ніч минула поклала йому рубці на нервах і добиралася до мозку.

Згодом він заспокоївся і знову сів у куток. Утома, як і раніше, лоскотала йому м'язи, але сон уже не надокучав.

Він думав:

"Безперечно, у мене хворі нерви... І я, з усім тим, що сталося навколо мене за останні місяці, — хворобливий випадок. Робітничий клас — молодий, як бузиновий пуп'янок. У нього велике майбутнє. Ми його сини. Річ про вимирання, передчасне упадництво чи дегенерацію — помилкова. Ми просто не розв'язали ще деяких питань, потрібних нам для буденного життя".

Минуло кілька днів.

Одного разу Радивон повернувся в готель і знайшов на своєму столі блакитного конверта.

Він прочитав:

"Мій дурнику!

Ти був букою й ведмедем, та все ж мені жаль тебе покидати. Я буду думати про тебе до самого вокзалу. Не сумуй по мені. Іди на прикорень до курносої Олени і забудь про нашу зустріч. Ми сьогодні виїздимо до іншого міста, на новий сезон.

Власне, коли будеш читати цю записку, я вже буду в поїзді. Вибач, що я не попередила тебе про свій від'їзд. Ці дні в мене не було часу забігти до тебе в кімнату. Я так заклопоталася з своїм гардеробом, що забула навіть ліквідувати деякі дрібні борги... Може б, ти зробив це?.. Кому що заплатити, ти дізнаєшся в орендаря готелю... він знає про це. Прощай. Якщо коли ще зустрінемося, поцілую тебе кріпко.

Катерина".

Він зім'яв ту ідіотську записку — наче він був гнівний, чого не було насправді, — і кинув її під стіл. Йому вихопилося лише одне слово з грудей:

— Поїхала!

Потім схилився на одвірок і похнюпив голову. Раптом йому задзвеніло у вухах.

Яке чудне слово — сез-з-зон! Коли його вимовляти вголос, то літера "з" дзвенить, як двогостра наточена пилка. Вона, "з", і справді ніби щось пиляє... От, знімається дрібний пил-тирса, вихрється й кладе покривало на draжливий мозок...

Згодом він вийшов у коридор. Двері з усіх кімнат, де жили актори, були відчинені. Він заглянув ув одні, в другі, в треті. Скрізь валялися шматки брудного паперу, уривки шнурків, ганчір'я. Що трапилось, куди поділись звичні окові речі, люди?

Йому стало сумно, порожньо-порожньо, як у посиротілих кімнатах.

Він пройшовся в кінець коридору і підняв із долівки шматок газети. Там, поверх дрібних літер, відтиснувся чийсь широкий підбір. Чий саме?.. Хто тут ходив сьогодні, де він тепер?

І дико, несподівано, спала на язык пісенька:

— Роспроклятая машина мого милого втащила!

Ту гумористичну пісеньку завжди співав Ларивон, коли грався в поїзда. Він правив за машиніста, співав і сміявся... Чи не хотів би й Радивон засміятися?

Він знову повернув назад і пройшов до Катерининої кімнати. А може, то помилка, може, він не так прочитав записку?

— Катерино?!

Нема! Тільки готельна робітниця миє підлогу...

Він ступив через поріг. Канапа, стільці догори ніжками, ліжко з подертим матрацом... а де ж шматки паперу? Невже нічого не лишилось, хоч би як згадка за померлого? Але раптом його ніздрі піймали запах її парфумів.

Отож-бо, щось лишилося від Катерини! Та чи надовго ж? До вечора, до другого ранку? Чи, може, й тепер природні запахи готельної робітниці переможуть тонкі пахощі й позбавлять його останньої втіхи?..

Де вона нині?..

"Роспроклятая машина!.." Ах, ось до чого тут відтиск підбора і газета... Поїхала!..

І йому зажеврілася думка бігти до вокзалу. Але слідом за цим повна індиферентність охопила всю його істоту, його зір знову впав на коридор, на уривки шнурків, ганчір'я, і знову чуття порожнечі паралізувало його волю.

— Кінчилось, — сказав він собі і пішов до своєї кімнати.

Там він зупинився на порозі і вдруге подумав про вокзал. Але замість того, щоб бігти на вулицю, він замкнув двері на ключ, наче хотів сховатися від руйнацької картини коридору, що нагадувала йому цвинтар.

— Кінчилось, — сказав він іще раз і почув себе старим, ображеним і покинутим.

Потому він прийшов до вікна і, мов хто турнув його, упав на стілець.

Так він просидів до пізньої ночі.

За той час багато думок навідалося йому в голову; більшість із них, коли не всі, були колючі, вразливі і лишали по собі болючий слід. Інколи, коли ім'я Катерини мимохить стрибало по його губах, він мав інстинктивний намір схопитись і бігти до неї, шукати її, але не вистачало на те молодості, войовничого бунту крові.

Як і в перші дні зустрічі з Катериною, так і тепер він не знав, що то за хвиля прокотилася в його житті.

Вона полонила його і тепер оце потріпувала останніми ударами.

Але під ранок він переміг ті болі й знову набув спокою. Минула ніч канула в безвість і поглинула в собі всі його вагання.

Він вийшов на вулицю і зітхнув на повні груди; свіже повітря лизнуло йому лице, і він почув себе оновленим, як по тяжкій хворобі. Там, у готелі, лишилось пережити; далі його чекає праця й кріпкі сірі будні.

Він почув доплив енергії, що вже не знав його кілька місяців, і рішуче попрямував до міськради.

Була восьма година; місто щойно прокинулося й починало гарячкове життя.

XXXIII

(Замість епілогу)

Так закінчилася ця історія про кохання — нині занедбане чуття. Вона проста, звичайна і несподівана. Хтось сторонній може назвати її ще й неймовірною. То буде від того, що в неї, цієї історії, немає стилю. Та відкіля йому було й узятися, коли Радивон не був підготовлений до таких подій, нічого не передбачав та й і досі ще нічого не тямить із того, що з ним трапилось. А хіба можна говорити про стиль наступного вечора, коли ви не знаєте такої дрібниці: чи будуть у вас боліти зуби о 9 годині?.. Отож! Несподіванка, несподіванка, несподіванка! Дивлячись на Радивона, можна було думати, що тій плутанині віку — ще десятки років. Аж гульк, уже в коридорі готелю — уривки шнурків, ганчір'я, пошматаний використаний папір.

Цур йому!.. Цур тій історії. Вона справила на мене гнітюче враження. Що вже плутана — краю немає! До того ж іще й безпорадна, як мала дитина, як театральна вистава без художника, без декорації, як добра пісня у виконанні пройдисвіта-шарманщика.

І, якщо дозволите, я порівняю ще. То була звичайнісінька калюжа серед вулиці, що попала під промінь сонця. Ніякий будівник не обточував її берегів, не дбав за її красу. Її стало видно такою, як вона є... коров'яча ратиця, недокурки, сміття і брудна вода! І головне — усе розкидане, як того хотів випадок, стихія...

Втім, усе ж доводиться жалкувати, що Радивона спіткала ця історія. Жалкувати бодай із тих міркувань, що чоло його вкрилося зморшками.

Нині він працює на виробництві, безперечно, вихворів і ні про що не згадує. Але інколи губи його мимрять: для чого те трапилось?.. А хто подасть відповідь? Та чи й можна ж відповісти на таке запитання: для чого людина підковзнулася на вулиці й упала? Річ лише в тому, як поставилися до того перехожі, — чи всміхнувся хто, чи допоміг хто встати?..

54

Вальдгорн — валторна.

55

Фабзавучник — учень фабрично-заводського училища.

56

Комольці — так спершу називали комсомольців, скорочення від "комуністична молодь".

57

Атраментовий — чорнильний.

58

Буци (бутси) — ботинки.

59

Кавратка — кухоль.

60

Підткання — підкладка. Грезет — шовкова або шерстяна тканина з дрібним візерунком такого самого кольору.

61

Отрук — з рос. "ответственный руководитель" (прим. авт.).

62

Ревізька сказка — документ про ревізію податного населення в Російській імперії, яку проводили для подушного оподаткування підданців, поіменний список власників дворів і їхніх сімей.